

Warszawskie
rzemiosła
artystyczne i budowlane
w XV w.

Związek Izb Rzemieślniczych

BIBLIOTEKA TYSIĄCLECIA RZEMIOSŁA POLSKIEGO

Z księgozbloru
prof. Konrada Zawadzkiego

M

Muzeum Historyczne m. st. Warszawy

Warszawskie
rzemiosła
artystyczne i budowlane
w XV w.

EWA KOCZOROWSKA-PIELIŃSKA

WARSZAWA 1959

D 484/212

2003

Opracowanie graficzne:
WOJCIECH ZAMECZNIK

R 116,269

Wstęp

Rozwój i poziom techniczny czy artystyczny danego rzemiosła najlepiej jest odtwarzać i oceniać na podstawie zachowanych wyrobów. W wypadku badań nad dziejami rzemiosł warszawskich XV i początku XVI wieku jest to właściwie niemożliwe, zachowały się bowiem tylko nieliczne fragmenty dzieł bezimiennych mistrzów. Najliczniejsze są zabytki z zakresu budownictwa mieszczańskiego, np. portale niektórych kamienic na Rynku Starego Miasta i przy ulicy Nowomiejskiej oraz gotyckie obramienie okienne w kamienicy przy ulicy Brzozowej. Z budownictwa miejskiego pozostały fragmenty murów obronnych, przy których mogli pracować rzemieślnicy warszawscy zarówno przy budowie, jak i przy przebudowach i naprawach. Zachowały się też wyroby z gliny, jak: dachówki, cegły zwykłe i profilowane oraz kafle i zwieńczenia pieców.

Z zakresu rzemiosł artystycznych znane są jedynie resztki gotyckich polichromii odkrytych w kamienicach rynkowych i portret książąt mazowieckich. Wyroby rzemiosł metalowych, jak: złotników, konwisarzy, paśników i ślusarzy, a także tkackie i haftarskie — nie są znane. Istnieje hipoteza, że srebrny

kielich, będący w posiadaniu Muzeum Narodowego w Warszawie, jest wyrobu warszawskiego z początku XVI wieku. W źródłach jednak nie udało się znaleźć potwierdzenia, mimo że znana jest osoba fundatora. Ani jednego zresztą z zachowanych zabytków nie da się powiązać z określonym twórcą.

Oczywiście jest możliwość odnalezienia¹ nieznanych przedmiotów wyrobu rzemieślników warszawskich, nawet z tego odległego okresu, jednak nawet wtedy obraz ówczesnej wytwórczości byłby fragmentaryczny i niepełny. Podstawą uzupełnień wiadomości są w tym wypadku źródła archiwalne. Dane, które w nich znajdujemy, mają zupełnie inny charakter niż te, które można uzyskać z badań nad wyrobami. Dane o wytwórczości, warsztacie i kontaktach zawodowych są w źródłach warszawskich bardzo nieliczne i ułamkowe, często można wyciągnąć jakieś wnioski jedynie pośrednio, drogą analizy: kontaktów handlowych, działalności gospodarczej, informacji o stosunkach rodzinnych. Wiadomości z materiałów archiwalnych pozwalają ustalić ilość przedstawicieli poszczególnych rzemiosł w różnych okresach, ich rodzinę, stan majątkowy, działalność gospodarczą i handlową oraz znaczenie w mieście i w cechu. Na podstawie tego rodzaju przesłanek można próbować ustalenia kolejnych etapów rozwoju danego rzemiosła. Czasem nawet ze stwierdzenia częstotliwości i kierunków kontaktów rodzinnych czy handlowych można wyciągnąć wnioski o ewentualnym oddziaływaniu artystycznym innych ośrodków.

Zebrane tu wiadomości o rzemiosłach artystycznych i budowlanych w Warszawie w latach 1417—1525 stanowią podsumowanie pierwszego etapu badań nad zagadnieniem rzemiosła warszawskiego prowadzonych przez Muzeum Historyczne w Warszawie i Związek Izb Rzemieślniczych.

¹ Wszystkie znane zabytki zostały odnalezione podczas badań terenowych, prowadzonych przez Komisję Badań Dawnej Warszawy. Poza tym można by jeszcze odnaleźć jakieś wyroby rzemiosła warszawskiego tego okresu w muzeach zagranicznych, np. radzieckich.

Przy wyznaczaniu okresu chronologicznego tego pierwszego podsumowania wzięto pod uwagę daty zachowanych archiwaliów i czas działania poszczególnych pokoleń rzemieślników. Tak więc dla Starej Warszawy datą początkową jest rok 1427, a dla Nowej Warszawy — 1417, daty pierwszych zachowanych zapisek dla obu tych miast. Datę końcową stanowi rok 1525, kiedy kończy swą działalność wielu rzemieślników trzeciej generacji. W wypadku, gdy działalność ta przeciąga się poza ten rok, podane są przy wybitniejszych jednostkach najważniejsze wiadomości z okresu po roku 1525.

Wyboru omawianych rzemiosł dokonano w oparciu o klasyfikację rzemiosł w pracach dotyczących innych miast (Kraków, Toruń, Przemyśl), z uwzględnieniem specyfiki rzemiosł warszawskich. Z zakresu rzemiosł artystycznych omówieni zostali: malarze, złotnicy, haftarze, konwisarze, paśnicy i ślusarze; z zakresu rzemiosł budowlanych: muratorzy, cieśle, ceglarze-strycharze, zduni i szklarze. Brak wiadomości o istnieniu w Warszawie niektórych rzemiosł, jak np. ludwisarzy i rzeźbiarzy, znanych w tym czasie w innych miastach.

* * *

Sytuacja rzemiosł artystycznych i budowlanych w Starej i Nowej Warszawie ukształtowała się odmiennie ze względu na różny charakter tych miast. W Starej Warszawie rozwinął się wielki handel, który umożliwił kontakty z miastami polskimi i zagranicznymi. Do największego znaczenia doszły tu rzemiosła związane z obróbką skóry i futer oraz metali, które były surowcem importowanym. Metalowe wyroby warszawskie miały zbyt nie tylko na Mazowszu, wywożono je za pośrednictwem kupców nawet za granicę². W związku z tym zwiększała

² W roku 1514 Jerzy Baryczka wysłał 104 kopy do Smoleńska. Archiwum Główne Akt Dawnych, Stara Warszawa, nr 529, f. 68v.

się zamożność mieszkańców Starej Warszawy, co znalazło swój wyraz również w rodzaju zabudowy i ruchu budowlanym³.

Zabudowa Nowej Warszawy, oprócz kościołów i ratusza, była wyłącznie drewniana, co świadczy o mniejszej zamożności mieszkańców. Kontakty handlowe Nowego Miasta ograniczały się do Mazowsza. Rozwinęły się tu przede wszystkim rzemiosła związane z surowcami, których mógł dostarczyć rynek lokalny, a mianowicie obróbka gliny oraz sukiennictwo.

Rzemiosła artystyczne, jak widać, miały lepsze warunki rozwojowe w Starej Warszawie. Poza tym Stara Warszawa była silnie związana z dworem książęcym. Zapotrzebowania dworu na wyroby rzemiosł artystycznych i budowlanych niewątpliwie przyczyniły się do rozwoju pewnych gałęzi rzemiosła, choć nie znalazło to należytego odzwierciedlenia w księgach miejskich.

W Starej Warszawie w XV i pierwszej ćwierci XVI wieku ogólna liczba rzemieślników wynosiła około 1000. Dominowały rzemiosła zajmujące się obróbką skóry i futer (197) i obróbką metali (190). Każda z tych grup stanowiła około 20% ogólnej liczby rzemieślników. Do największego znaczenia doszły rzemiosła artystyczne związane z obróbką metali i wśród nich zauważyć można najdalej posuniętą specjalizację. Spośród dwunastu specjalności rzemiosł metalowych — cztery można zaliczyć do artystycznych: złotników, paśników, konwisarzy i ślusarzy. Stanowi to około 50% rzemiosł metalowych, a około 9% ogólnej liczby rzemieślników. Prawie trzecia część tego przypada na złotników, oni też pod względem ilościowym wybijają się zdecydowanie na czoło w stosunku do innych rzemiosł artystycznych, jak: malarze, haftarze i snycerze, którzy razem stanowią 2,5% ogólnej liczby rzemieślników.

Ilościowo podobnie przedstawiają się rzemiosła budowlane,

³ St. Żaryn, *Stare i nowe portale w kamienicach staromiejskich*. Ochrona Zabytków, 1953, z. 2—3, s. 115.

które stanowią 8,7% ogólnej liczby rzemieślników, z czego około 2,5% przypada na muratorów; pozostali to: cieśle, ceglarstrycharze, szklarze i brukarze w tym okresie jeszcze bardzo nieliczni.

W Nowej Warszawie w omawianym okresie było około 500 rzemieślników. Dominowały rzemiosła obróbki skóry, gliny i włókiennicze⁴. Rzemiosł artystycznych było niewiele; kilku malarzy, złotników i ślusarzy stanowiło zaledwie 3% ogólnej liczby rzemieślników. Brak wiadomości nie pozwala stwierdzić, czy istniały warsztaty paśnicze, konwisarskie itp.

Do rzemiosł budowlanych zaliczali się muratorzy, cieśle strycharze-ceglarze i szklarze. Zakres rzemiosła ciesielskiego był szerszy niż muratorów. Budowali oni samodzielnie całe domy drewniane i praca ich była niezbędna przy wykańczaniu kamienic. Strycharze-ceglarze wyrabiali dachówki oraz pokrywali dachy.

Rozwój i znaczenie tych rzemiosł wiąże się ściśle z ruchem budowlanym w Warszawie, w największym stopniu z budownictwem mieszczańskim, w mniejszym stopniu z budownictwem książęcym. W zakres budownictwa książęcego wchodziły kościoły w okresie ich powstawania, późniejsze przebudowy lub remonty wchodzą w zakres budownictwa miejskiego, kierowanego przez radę i ławę (kościół Świętego Jana, Najświętszej Panny Marii i Świętego Ducha), albo są prowadzone przez poszczególne zakony, do których należą (kościół Augustianów i Bernardynów).

Zagadnienie rozwoju ruchu budowlanego w Starej i Nowej Warszawie nie znalazło należytego odzwierciedlenia w źródłach miejskich, jak również nieuchwytna jest tu działalność zawodowa poszczególnych, dość licznych przedstawicieli rzemiosł budowlanych. Przypadki, kiedy poznajemy kamienicę lub dom w momencie budowy, są bardzo rzadkie. Dzieje się to zwykle

⁴ Rzemiosła obróbki skóry — około 23%, a włókiennicze — około 17%.

tylko w jakiejś sprawie spornej. Najczęściej chodziło o ściany dzielące dwie sąsiadujące kamienice, gdy koszt ściany pokrywali obaj sąsiedzi, lub o murowanie wspólnych kanałów (ścieków).

Dlatego też na podstawie przejranych materiałów archiwalnych ruch budowlany w omawianym okresie przedstawia się dość mizernie w stosunku do ilości rzemieślników i przypuszczalnych potrzeb mieszkańców. Udało się ustalić jedynie, że w okresie od 1427 do 1500 r. wybudowano w Starej Warszawie trzy kamienice, a w latach 1500—1525 — szesnaście.

Jeżeli chodzi o domy drewniane, to wiadomo, że w okresie późniejszym powstało ich około czterdziestu, głównie na przedmieściach.

W Nowej Warszawie udało się stwierdzić fakt wybudowania tylko sześciu domów.

Oprócz budowy domów muratorzy wykonywali różne przeróbki, kominy, ganki murowane itp., a cieśle budynki gospodarcze, jak: drewniane młyny, stodoły, słodownie i inne, często na tyłach kamienic.

Biorąc pod uwagę ruch ludnościowy i pożary, jasne jest, że powyższe dane zupełnie nie odzwierciedlają ruchu budowlanego. Podstawowym i najpełniejszym źródłem wiadomości o nim (przede wszystkim dotyczy to budownictwa murowanego) są wyniki prac architektonicznych prowadzonych przez Komisję Badań Dawnej Warszawy. W wyniku tych prac ustalono, że więcej niż połowa kamienic staromiejskich powstała w okresie gotyku⁵, a więc właśnie w XV i początkach XVI wieku.

Podobnie musiało być i w odniesieniu do domów drewnianych, zwłaszcza w Nowej Warszawie.

Równie mało mówią źródła o udziale rzemieślników warszawskich w budownictwie kościelnym, jakkolwiek wiadomo, że w omawianym okresie odbudowuje się po pożarze kościół Augustianów (1478), buduje się i dwukrotnie odbudowuje

⁵ St. Żarym. *op. cit.*, s. 115.

(w początkach XVI wieku) kościół Bernardynów, oraz powstała kaplica Świętego Krzyża. Kościół Bernardynów po dwóch pożarach ostateczny kształt gotycki otrzymał w latach od 1515 do 1533. W roku 1938 odkryto tam ślady po rusztowaniach z II połowy XV wieku⁶.

Podobnie przedstawia się sprawa udziału rzemieślników warszawskich przy budowie murów obronnych Starej Warszawy. Mury powstawały stopniowo, od początku XIV do połowy XV wieku. Ujmowały miasto podwójnym pierścieniem, z wyjątkiem odcinka od strony Wisły, gdzie był mur pojedynczy, przy czym druga linia murów powstała całkowicie w XV wieku.

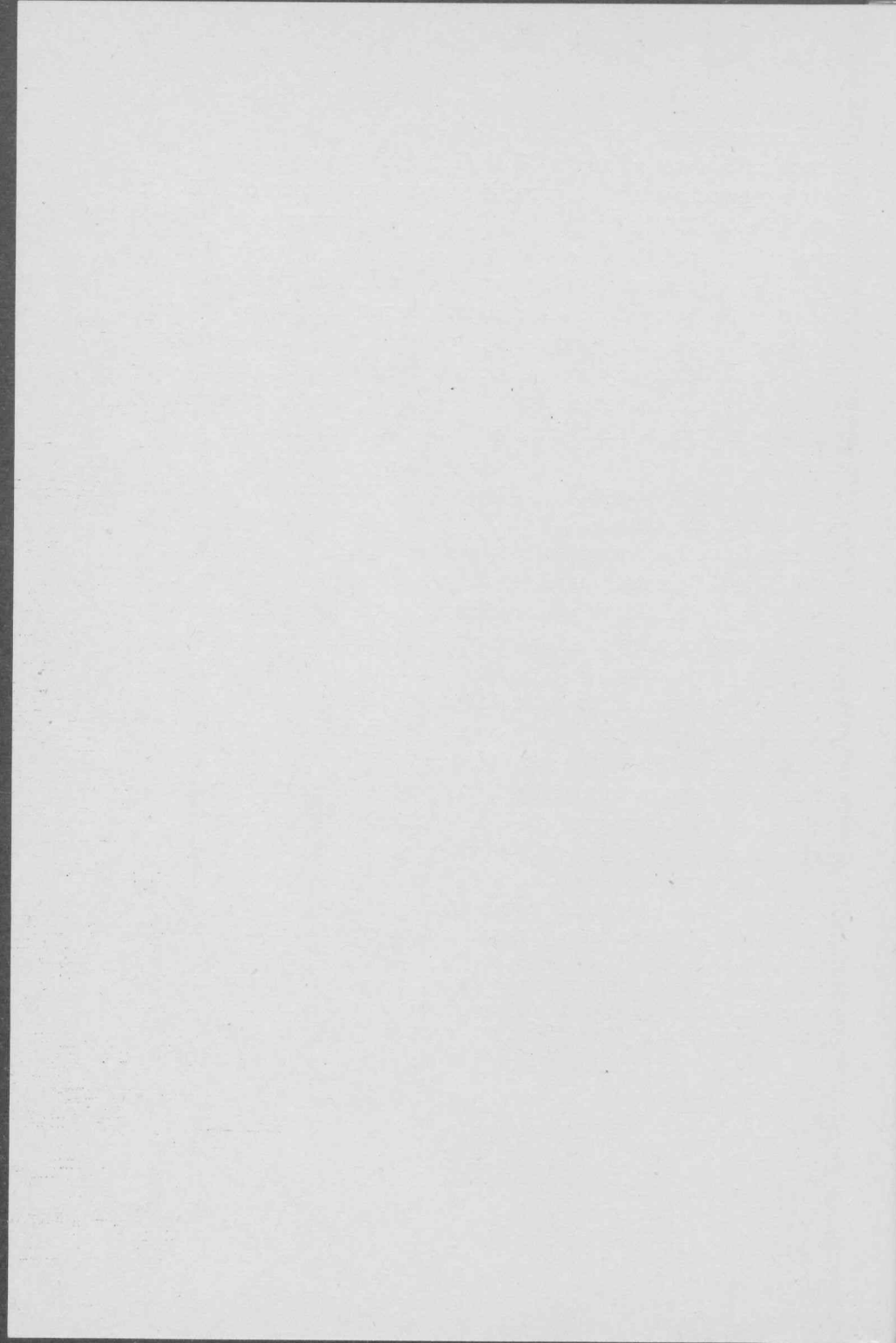
Zupełnie brak danych o udziale tych rzemieślników w pracach budowlanych na Zamku⁷.

Niemożliwe jest również powiązanie reliktyw budownictwa gotyckiego z jakimiś określonymi rzemieślnikami i ustalenie, czy byli to rzemieślnicy warszawscy. Określenie więc tą drogą poziomu rzemiosł budowlanych jest niemożliwe. Pozostaje tylko próba rozwiązania tego zagadnienia drogą analizy ich stanowiska gospodarczo-społecznego i pozycji tych rzemiosł w stosunku do innych, przy czym za podstawę porównawczą posłużyć mogą rzemiosła artystyczne.

Przy opracowywaniu materiałów niejednokrotnie korzystałam z cennych uwag prof. dra Stanisława Herbsta, któremu pragnę w tym miejscu wyrazić serdeczne podziękowanie.

⁶ B. Gq. *Ślady rusztowań średniowiecznych kościoła Świętej Anny w Warszawie*. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, Warszawa 1949, t. XI, nr 1, s. 165.

⁷ Nie wykorzystano materiałów z Metryki Koronnej. O murach: Z. Tomaszewski, *Obwarowania Warszawy i obrona póln. wjazdu do miasta. Szkice staromiejskie*. Warszawa 1955, s. 193.

Rzemiosła artystyczne

Malarze

Zachowane warszawskie księgi miejskie zawierają prawie wyłącznie dane natury gospodarczej, trudno więc na ich podstawie powiedzieć coś o działalności artystycznej poszczególnych mistrzów. Pewne wnioski można wyciągnąć z ustalenia stopnia ich zamożności (o ile nie mieli zajęć ubocznych), stanowiska w mieście, ilości i zasięgu stosunków finansowych, głównie należności, wśród których mogły znajdować się opłaty za wykonane prace, oraz czasu istnienia warsztatu (od 2 do 90 lat). Analiza stosunków mistrzów malarskich z innymi ośrodkami artystycznymi w Polsce pozwala na określenie ewentualnych oddziaływań na ich twórczość. Zaznaczyć należy, że stosunki te były bardzo różnorodne: rodzinne, handlowe, finansowe, bardzo rzadko artystyczne, tym niemniej musiały one odgrywać pewną rolę.

Rzemiosła artystyczne, bardziej może niż inne, utrzymywały się w jednej rodzinie, przechodząc z ojca na syna.

W latach 1427—1525 w Starej Warszawie znamy dwunastu mistrzów malarskich. W okresie tym wyodrębniają się trzy generacje: w pierwszej (około 1427—1470) występuje trzech,

w drugiej (około 1470—1500) — dwóch, w trzeciej (około 1500—1525) — siedmiu mistrzów i dwóch czeladników.

Wśród nich wyróżniają się cztery wybitniejsze warsztaty malarskie.

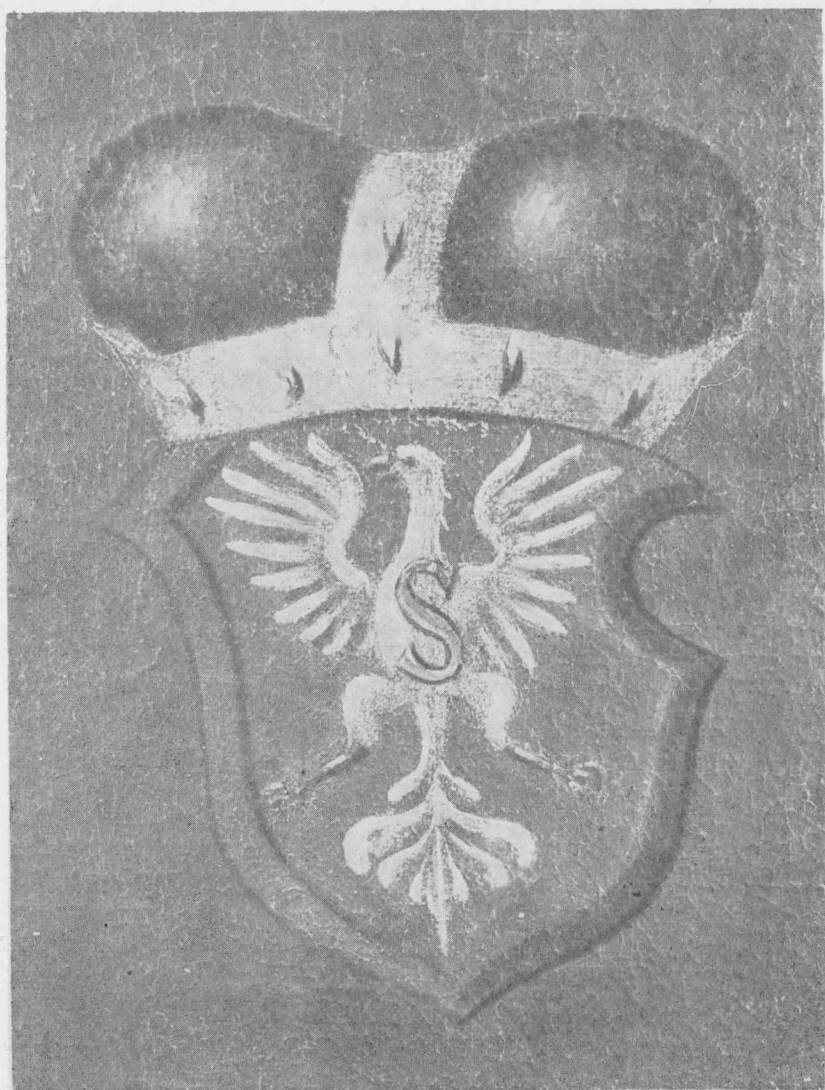
Już w roku 1428 występuje pierwszy malarz warszawski — Piotr¹ (1428—1472). Znany jest w tym czasie jako mistrz z ustaloną pozycją społeczną i majątkową, należy więc przypuszczać, że działalność rzemieślniczą musiał rozpocząć wcześniej. Znajomość kunsztu malarskiego odziedziczył po nim syn i wnuk, tak że warsztat ten istniał aż do roku 1514.

Niestety nie udało się ustalić ani pochodzenia, ani miejsca nauki Piotra. W okresie prawie 45-letniej działalności dorobił się on wielkiego majątku. Oprócz rzemiosła zajmował się on handlem futrami, solą i drewnem. W związku z tym utrzymywał ożywione kontakty z warszawskim dworem książęcym, kupcami warszawskimi, Wrocławiem i Krakowem. Brak bezpośrednich wiadomości o jego pracy malarskiej. Można jedynie wyciągać wnioski z przekazów innego typu. Zastanawiająca jest np. znaczna ilość różnych należności, jakie miał wśród mieszczan. Część z nich — to na pewno pożyczki, z określonym procentem od pożyczonej sumy. Wśród wielu nie określonych można by dopatrywać się należności za wykonane prace malarskie, ponieważ w przypadkach pożyczek, transakcji handlowych lub sprzedaży nieruchomości było to wyraźnie zaznaczane. Umowy na wykonanie prac malarskich są w źródłach bardzo rzadkie, a w źródłach warszawskich tego okresu nie ma ich wcale. Mogły one wystąpić w księgach miejskich pośrednio jako wpisy o należności nie zapłaconej w terminie, jak np. u Piotra malarza.

Przez krótki okres, około 10 lat, równocześnie z Piotrem pracuje jego syn — również Piotr, który zmarł w roku 1459, zostawiając syna Serafina. Serafin odziedziczył duży

¹ *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. I. Księga nr 525 z lat 1427—1453, wyd. S. Ehrenkreutz, s. 13.

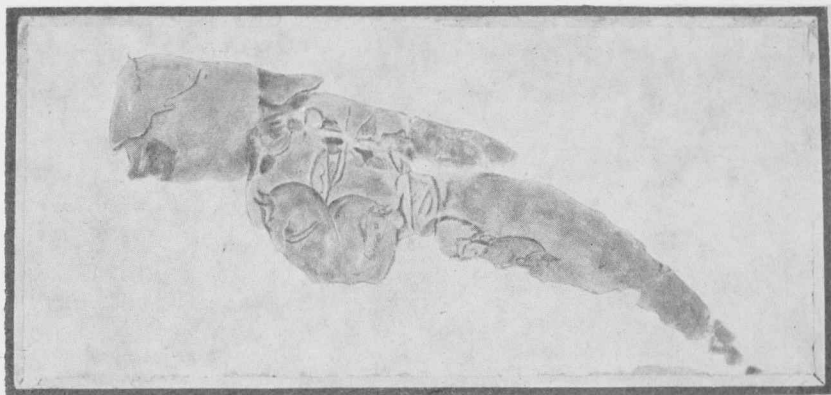

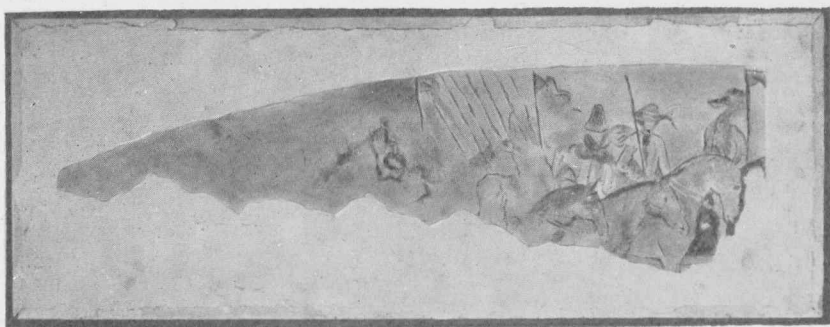

VIa

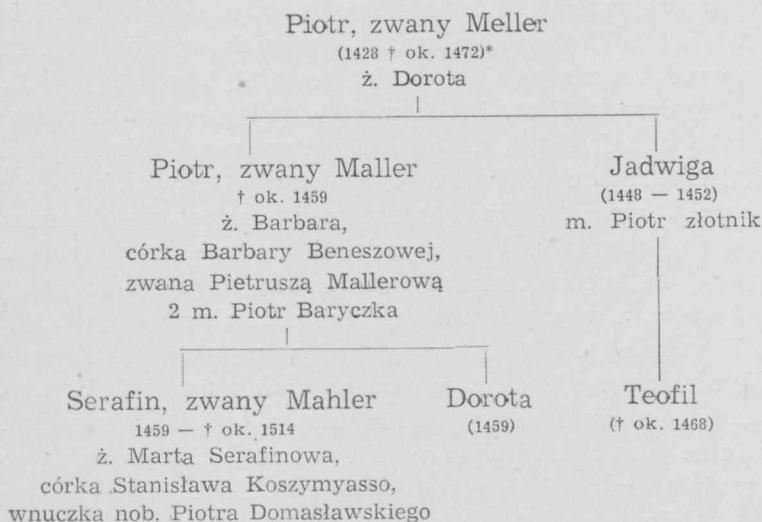
VIb

majątek i doszedł do najwyższych godności w mieście. Charakter jego działalności był inny niż Piotra (dziadka). Nie zajmował się handlem, natomiast przez wiele lat pełnił urząd ławnika, rajcy, a wreszcie burmistrza Starej Warszawy oraz opiekuna i pełnomocnika kościołów i szpitali, między innymi kościoła Świętego Ducha. Wiadomo, że w roku 1505 burmistrz i rajcy ufundowali w tym kościele ołtarz, możliwe więc, że Serafin, jako opiekun kościoła, wykonał przy nim jakieś prace malarskie².

Serafin zmarł w roku 1514, a wraz z jego śmiercią skończyła się rodzina malarzy istniejąca przez trzy generacje — blisko 90 lat.

Na podstawie danych o miejscu zamieszkania właścicieli można spróbować ustalenia lokalizacji tego warsztatu. Piotr

² *Transactiones perpetuae et decreta officii consularis civitatis Antiquae Varsaviae, 1447—1527*, AGAD, SW, nr 1, f. 66 i 66v. Korzystano z maszynopisu przygotowane do druku przez prof. dr Adama Wolffa.

* Daty podane w nawiasach odnoszą się do najwcześniejszej i najpóźniejszej wzmianki w źródłach.

malarz posiadał kamienicę na Rynku, po stronie Barssa, drugą od rogu ulicy Krzywe Koło³. Spośród jego licznych posiadłości, przeważnie na przedmieściach, ta kamienica była najbardziej odpowiednia na siedzibę warsztatu.

Drugi malarz, mieszkający na Rynku, również po stronie Barssa⁴ w latach 1438 (lub wcześniej) — 1451, to Mikołaj. Wiadomo o nim jedynie, że posiadał dość znaczny majątek.

Trzeci ze znaczniejszych malarzy Piotr Broda pracował w latach 1494—1519. Rzemiosło malarskie kontynuował jego syn Konstanty (1519—1544). Piotr Broda pojawił się w Starej Warszawie już jako mistrz. Brak bezpośrednich danych o jego pochodzeniu. Wiadomo, że w Krakowie w roku 1423 była rodzina Brodów: Marcin i jego żona Katarzyna, z którymi może łączyło Piotra jakieś pokrewieństwo. Potwierdzałby to fakt, że w roku 1522 w Krakowie mieszkał Jan Broda, również malarz. Była to rodzina uboga, Jan Broda posiadał bowiem jedynie drewniany domek⁵. Piotr Broda mógł więc wywędrować z Krakowa jako czeladnik lub mistrz i osiąść w starej Warszawie.

Majątek i znaczenie Piotra i Konstantego zwiększało się stopniowo i wreszcie Konstantego pod koniec życia można zaliczyć do patrycjatu. Nie zajmowali się ani handlem, ani spekulacją nieruchomościami, ani lichwą, tak powszechną w tym czasie, a więc przypuszczać można, że majątek zdobyli pracą w rzemiośle. Działalnością swoją prawdopodobnie nie wyszli jednak poza Warszawę, bowiem brak o tym wiadomości. Konstanty miał duże zasługi wobec miasta, bliżej nieokreślone, możliwe że jako malarz wykonał dla miasta jakieś prace, za co w nagrodę w roku 1521 został zwolniony od osobistego obowiązku pełnienia stróży miejskiej⁶.

³ Nr hip. 57/II — lokalizacja ustalona na podstawie materiałów Komisji Badań Dawnej Warszawy

⁴ Lokalizacja wg KBDW.

⁵ *Zróżdła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*. Cracovia artificum, t. 4. 1300—1500, Kraków 1936, wyd. J. Ptaśnik, t. 5, 1501—1550, wyd. M. Friedberg, s. 177.

⁶ AGAD, SW, nr 1, f. 206v.

Oprócz możliwego rodzinnego powiązania z Krakowem malarze ci utrzymywali kontakt z Toruniem, czego wyrazem jest małżeństwo córki Piotra z mieszczaninem toruńskim Marcinem Mathulką⁷.

Warsztat ich początkowo mieścił się prawdopodobnie na Freta od strony Nowego Miasta, a około roku 1519 Konstanty przeniósł się na ulicę Wąski Dunaj do domu wybudowanego wspólnie z ojcem.

Czwartym i chyba najlepszym malarzem Starej Warszawy w tym okresie był Maciej Hoffnal (lub Goffnal) z Pniewa. W roku 1497 Maciej z Pniewa był uczniem znanego malarza poznańskiego z przełomu XV/XVI wieku — Jana Schillinga z Alzacji⁸. Hoffnal w roku 1523 przyjął obywatelstwo miasta Starej Warszawy⁹. Fakt ten prawdopodobnie nie odpowiadał dacie jego faktycznego osiedlenia się tu, ponieważ już w następnym roku wydał świadectwo ukończenia nauki czeladnikowi Dionizemu Schtubie z Kołobrzega¹⁰. Działalność artystów w mieście bez dokonania wpisu jest możliwa, zwłaszcza jeżeli są sprowadzeni dla dokonania jakichś określonych prac. Dlatego też wydaje się, że trzech malarzy Maciejów, których podaje Rastawiecki przed rokiem 1523¹¹, oraz znany z późniejszych przekazów Maciej, malarz książąt mazowieckich, to jedna osoba — właśnie Maciej Hoffnal. Nazwisko jego występuje w źródłach tylko dwa razy, w wypadkach oficjalnych — wpisu i wydania świadectwa czeladnikowi. Trudno zgodzić się z tym, że przy ogólnej małej liczbie malarzy mogło przebywać w Starej Warszawie równocześnie czterech malarzy o tym samym imieniu.

⁷ *Acta officii consularis civitatis Ant. Vars. 1528—1543*, AGAD, SW, nr 2, f. 330v.

⁸ M. Walicki, *Malarstwo polskie XV wieku*. Warszawa 1936, s. 8.

⁹ *Album Civile, 1506—1637*; AGAD, SW, nr 526, f. 63.

¹⁰ AGAD, SW, nr 1, f. 234v; E. Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich 1850—1857*, t. II, s. 324, t. III, s. 236.

¹¹ E. Rastawiecki, op. cit., t. II, s. 2, 314; t. III, s. 237, 317.

Maciej, malarz ostatnich książąt mazowieckich, znany jest z zapisu w księdze radzieckiej z roku 1601¹², który mówi, że wdowa po nim Jadwiga malarka sprzedała dom drewniany przy ulicy Dunaj — Maciejowi Buczkowskiemu. Oczywiście niemożliwe jest, żeby wdowa żyła jeszcze w roku 1601. Okazuje się, że zapiska pod tą datą jest potwierdzeniem dawniej zawartej transakcji, bowiem Maciej Buczkowski był właścicielem tego domu już w roku 1594¹³, a Jadwiga malarka, jak wynika z księgi pobierania szosu, mieszkała tu tylko do roku 1592, tak że czas jej przypuszczalnej śmierci można cofnąć o około 10 lat. Należy dodać, że Jadwiga była drugą żoną Macieja (po Małgorzacie, zmarłej po roku 1536) i jako wdowa występuje już od roku 1577¹⁴, czyli przeżyłaby męża o około 20 lat.

Hipotezę, że Maciej Hoffnal był właśnie owym malarzem ostatnich książąt mazowieckich, potwierdza zbieżność daty jego wpisu do ksiąg miejskich Starej Warszawy z ostatnimi latami panowania książąt Stanisława i Janusza. Być może, że został sprowadzony przez książąt. Maciej, jak wiadomo, wyszedł ze szkoły najlepszego malarza poznańskiego tego okresu, czyli można przypuszczać, że i sam osiągnął dość wysoki poziom artystyczny¹⁵.

Portret ostatnich książąt mazowieckich: Stanisława, Janusza i Anny uważany był dotychczas za jedyny zachowany przykład malarstwa stalugowego z początku XVI wieku¹⁶, dzieło war-

¹² SW, nr 10, f. 330 — z materiałów zebranych przez E. Łopacińskiego.

¹³ *Acta advocatialis et scabinalia CAV, 1568—1569. Regestrum proventuum CAV, 1580—1608. Rothe iuramentorum dominorum officialium CAV aliarumque personarum*. AGAD, SW, nr 534, f. 192.

¹⁴ AGAD, SW, nr 534, f. 104.

¹⁵ R. Zdziarska, *Portret Książąt Mazowieckich*, Stolica 1953, nr 47, s. 12.

¹⁶ Obecnie obraz poddany został konserwacji. Badania wykazały, że w rogach znajdują się herby i inicjały Łukasza Drewny i Henryka Plumhofa rajców i szafarzy Starej Warszawy, z czego wynika, że obraz powstał w I połowie XVII wieku. Sposób przedstawienia postaci książąt świadczy jednak o tym, że jest to prawdopodobnie kopia portretu wcześniejszego, wykonana specjalnie dla ratusza Starej Warszawy.

szawskiego malarza. Twarze książąt na portrecie wykazują duże podobieństwo z twarzami z nagrobka w kościele Świętego Jana¹⁷. Nagrobek ten pochodził z XVI wieku.

Oprócz wspomnianego Dionizego Schtuby¹⁸ z Kołobrzega, Maciej ma czeladnika z Łomży o nieznanym imieniu¹⁹ oraz Stanisława z Modziejewa, który wykonywał prace malarskie dla mieszkańców innych miast, co zostało mu zabronione przez radę²⁰.

Jak widać, warsztat ten musiał stać, w porównaniu z innymi, na wysokim poziomie i znany był nie tylko w Warszawie, skoro ściągał do siebie czeladników malarskich nie tylko z Mazowsza, ale i z Pomorza.

Oprócz wymienionych wybitniejszych malarzy cechowych, w omawianym okresie pracowało w Starej Warszawie jeszcze sześciu malarzy, o których wiadomo bardzo niewiele. W księgach miejskich występują o nich nieliczne wzmianki, czasem nawet jednorazowe. Biorąc pod uwagę brak danych o jakiegokolwiek działalności gospodarczej i społecznej, przypuszczać należy, że nie odegrali oni żadnej roli.

Jeżeli chodzi o stosunki malarzy warszawskich z dworem książęcym, to są one dość nikłe. W Metryce Książęcej²¹ w latach 1479—1481 zapisana jest wypłata należności dla malarza warszawskiego, bez podania imienia, za pracę wykonaną dla księcia Janusza. Zrobił on mianowicie malowidła przeznaczone do ozdobienia szafy lub skrzyni na ubranie. Zamówienie nie pochodziło od księcia warszawskiego, którym był w tym czasie Bolesław V (1471—1488), ale od jego brata Janusza II (1455—1495), od roku 1471 księcia łomżyńskiego i ciechanowskiego,

¹⁷ R. Zdziarska, *Nagrobek książąt mazowieckich w katedrze warszawskiej*. Biuletyn Historii Sztuki, 1952, nr 4.

¹⁸ E. Rastawiecki, op. cit., t. II, s. 324—325; t. III, s. 236 — podaje nazwisko: Schtynka.

¹⁹ E. Rastawiecki, op. cit., t. III, s. 317.

²⁰ AGAD, SW, nr 2, f. 28.

²¹ Metryka Koronna, nr 7, f. 18 i 33v — materiały zebrane przez E. Lopacińskiego.

a od roku 1494 — plockiego i wizkiego. Wykonawcą zamówienia był na pewno malarz — mieszczanin warszawski, a nie malarz ksiązęcy nie związany z miastem, jeżeli taki w tym czasie w ogóle istniał — ponieważ mówi się wyraźnie „pictor in Warszawa”. To, że nie wymieniono malarza z imienia, można tłumaczyć tym, że zamówienie wyszło z Ciechanowa, gdzie mógł być z imienia nieznany, a wykonane zostało w Warszawie.

Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że wykonał te malowidła Serafin, należący do rodziny malarskiej znanej w Starej Warszawie już od dawna.

Pomimo że znani są malarze warszawscy, źródła archiwalne nie pozwalają na określenie twórcy któregoś z czterech malowideł ściennych, odnalezionych w kamienicach rynkowych w czasie odbudowy. Malowidło z kamienicy Rynek nr 20 (po stronie Barssa) składa się z dwóch części: górnej wcześniejszej i dolnej późniejszej (z około roku 1515), która częściowo pokrywa górną. Górna część fresku przedstawia głowę Chrystusa, podtrzymywaną przez dwa anioły. Jest to kompozycja znana w Polsce w XIV wieku. Część późniejsza przedstawia hołd Trzech Króli²². W tym wypadku wiadomo tylko, że o dwie kamienice dalej mieszkał, a pewnie i miał warsztat malarz Piotr (do roku 1472), a potem jego wnuk Serafin. Właścicielem kamienicy Rynek nr 20, w okresie powstania starszej części polichromii — był Galhorn²³. Niestety brak śladów jakichkolwiek jego kontaktów z sąsiadem Piotrem malarzem. Ciekawy jedynie jest fakt, że wpływy krakowskie i śląskie, stwierdzone na fresku²⁴, pokrywają się z dość częstymi kontaktami z Krakowem, a zwłaszcza z Wrocławiem, jakie miał Piotr malarz.

Równocześnie, w połowie XV wieku, po stronie Barssa jest drugi warsztat malarski — Mikołaja. Brak o nim jednak dokładniejszych wiadomości.

Późniejsza część malowidła Rynek nr 20 i wszystkie pozo-

²² Wł. Tomkiewicz, *Freski gotyckie*. Stolica, 1949, nr 16/17, s. 10.

²³ Lokalizacja wg KBDW.

²⁴ Wł. Tomkiewicz, op. cit.

stałe pochodzą już z początku XVI wieku²⁵. I tu również nie odnaleziono żadnych przesłanek co do twórców, ani w postaci właścicieli kamienic, w których były freski, ani też jakichś naleźności.

Oprócz omówionej wyżej polichromii przy odbudowie Starego Miasta odnaleziono jeszcze trzy fragmenty. Pierwszy, nie istniejąca dziś polichromia parterowej ściany bocznej, kamienicy Rynek nr 8, przedstawiał św. Barbarę i pochód rycerzy. Drugi, również już nie istniejący fragment, przedstawiał św. Jerzego na białym koniu, przebijającego dzidą smoka. Odnaleziony został na zewnętrznej ścianie kamienicy Rynek nr 12. Trzeci — Madonna — znajduje się w Muzeum Historycznym w Warszawie, przeniesiony z kamienicy Rynek nr 17.

W roku 1927 w przejściu z Zamku do katedry Świętego Jęna odkryty został fragment polichromii przedstawiający scenę Zwiastowania (postać Archanięła), z końca XV wieku²⁶.

Jedyny zachowany obraz kościelny z początku XVI wieku, który uważany jest za dzieło malarza warszawskiego, to tryptyk z kościoła w Cegłowie. Warszawa uznana została za siedzibę warsztatu, z którego wyszedł tryptyk ze względu na bliskość i powiązania z rzeźbami z kościoła Świętego Marcina²⁷.

Z sygnatury odnalezionej przez prof. dr J. Starzyńskiego wynika, że tryptyk malował „Lazarus pictor 1510”. Z przeznaczonych materiałów archiwalnych wiadomo, że w Warszawie mieszkało w tym czasie przynajmniej dwóch ludzi o imieniu lub nazwisku Lazarus²⁸. Tym niemniej przy żadnym z nich

²⁵ Wł. Tomkiewicz, op. cit.; K. Dąbrowski, *Polichromie warszawskie. Ochrona Zabytków*, 1953, z. 2—3, s. 139—140.

²⁶ M. Walicki, *Fragment gotyckich malowideł ściennych w Zamku warszawskim*. Studia do dziejów sztuki w Polsce, t. II. Varsaviana I. Zakład Architektury Polskiej. Warszawa 1930, s. 85—89.

²⁷ J. Starzyński, *Tryptyk późnogotycki w Cegłowie*. Przegląd Historii Sztuki, 1929; M. Sokołowski, *O rzeźbach tryptyku w Cegłowie*. Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, t. VI, Kraków 1900, s. CII.

²⁸ Ulica Lazarowska na przedmieściu.

nie ma określenia „pictor”. Określanie zawodu przy nazwiskach czy imionach w księgach miejskich XV i XVI wieku jest stosowane powszechnie, a zwłaszcza jeżeli chodzi o zawody takie jak malarze lub złotnicy. Toteż wątpliwe jest, ażeby malarz tej miary, co twórca tryptyku z Ceglów, wystąpił jedynie z imienia. Istnieją tu dwie możliwości. Albo malarz został sprowadzony do Warszawy czy Ceglów, specjalnie dla wykonania tryptyku i mieszkał przez pewien czas w mieście bez dokonania wpisu w poczet obywateli, co w stosunku do malarzy jest możliwe, albo tryptyk został wykonany w jakimś innym ośrodku i następnie przywieziony. Ta druga możliwość nie jest bez precedensu, jeżeli chodzi o zamówienia kościelne. W roku 1499 proboszcz z Radzimina (podobnie jak Ceglów odległego od Warszawy o około 20 km) — Jakub — zamówił monstrancję dla kościoła u złotnika krakowskiego, Jana Cimermana²⁹, mimo że rzemiosło złotnicze w Starej Warszawie było w tym czasie bardziej rozwinięte niż rzemiosło malarskie.

Malarze w Warszawie w omawianym okresie nie mieli odrębnego cechu. Według Wejnerta³⁰ malarze połączeni byli w jednym cechu ze szklarzami, co wynika z Ustawy Cechu Szklarskiego Starej Warszawy z roku 1556³¹. W ustawie powyższej nie jest jednak powiedziane, że cech malarski był połączony ze szklarskim, a jedynie to, że szklarze w innych miastach muszą, do uzyskania tytułu mistrza, namalować na szkle trzy obrazy, czyli muszą również znać sztukę malarską. Dopiero w roku 1589 Zygmunt III zatwierdził przywilej dla rzemiosł: złotniczego, malarskiego, szmuklerskiego i aptekarskiego. Rzemiosła te połączone zostały w jeden cech, przy czym malarze warszawscy mieli się rządzić według przywileju ma-

²⁹ Crac. art., t. 4, s. 404, nr 1356.

³⁰ Al. Wejnert, *Wiadomości o cechu malarskim w Warszawie*. Starożytności warszawskie, t. IV, s. 347—353.

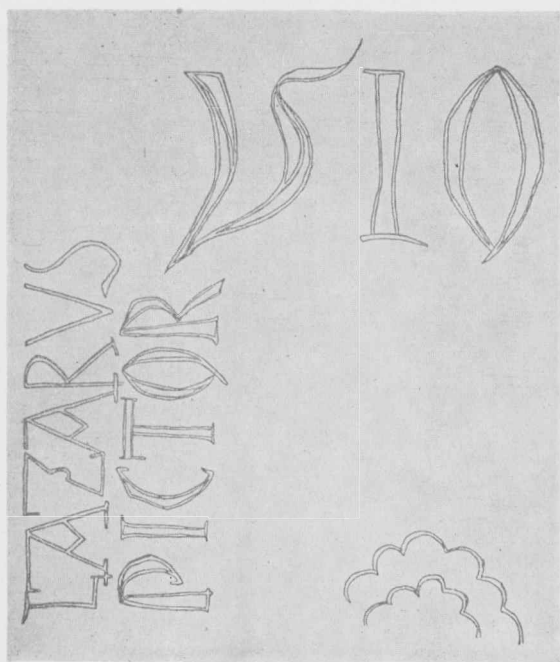
³¹ Al. Wejnert, *Ustawa cechu szklarskiego z roku 1556*. Starożytności warszawskie, t. IV, s. 369—400.

larzy krakowskich³². Ogólnie z zależności od cechów krakowskich cechy warszawskie zostały uwolnione już w roku 1527 przez Zygmunta I³³. Cech malarzy nie jest wymieniony w tym przywileju, tym niemniej rzemieślnicy ci na pewno też zostali nim objęci.

Rzemiosło malarskie, jakkolwiek nielicznie reprezentowane, miało w Starej Warszawie duże znaczenie. Świadczy o tym gospodarczo-społeczna pozycja poszczególnych mistrzów, ludzi bogatych, zajmujących najwyższe urzędy w mieście.

Nazwisko, imię	U r z ę d y			
	ławnik	st. ławnik	rajca	burmistrz
(Broda) Konstanty	1530—1538 1540 1542—1544			
Broda Piotr	1506—1522			
Serafin Moler, Mahler	1494—1502		1503—1510 1512	1511

Oczywiście nie można tu brać pod uwagę kilku drobnych rzemieślników, mieszkańców przedmieść.

Znamienny jest fakt, że tylko jeden Piotr zajmował się również handlem, co mogło mu umożliwić zdobycie majątku tą drogą. Pozostali dochodzą do niego wyłącznie wykonując rzemiosło. Rozpiętość należności, które mogłyby być uznane jako opłaty za prace malarskie jest bardzo duża: od 12 gr do 30 kóp gr, przeważnie jednak powyżej 1 kopy gr. Jak widać, ceny są różne, przeważnie dość wysokie, jeżeli w tym czasie już za 40 gr można było kupić konia roboczego, a od 1 do 7 kóp gr — dom drewniany.

³² Al. Wejnert, *Przywilej cechów: złotniczego, malarskiego, szmuklerskiego i apekarskiego w Warszawie z roku 1589*. Starożytności warszawskie, t. IV, s. 354—368.

³³ Wyd. T. Wierzbowski. *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376—1772*. Warszawa 1913, nr 32; potwierdzenie przywileju w roku 1531 — nr 41.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
(Broda) Konstanty		1	2			1	
Broda Piotr		2	1			3	
Gloger Piotr						1	
Greger							spadek po teściowej
Hoffnal Maciej		2					
Jan z Węgrowa							nieokreślone dobra
Jan		1			1		spadek dla synów — 20 kóp gr
Mikołaj zw. Mellar	1	1					
Piotr zw. Moller, Meller	1	1				2	spadek dla wnuka — 218 $\frac{1}{2}$ ko- py gr
Piotr zw. Moller, Maller	1						spadek dla dzieci — 100 kóp gr
Piotr zw. Niemcem Schtuba Dionizy czeladnik							
Serafin zw. Moler, Mahler	1						spadki — 338 $\frac{1}{2}$ ko- py gr, po- sag żony —50 kóp gr
Stanisław czeladnik							

Wysokość cen powodowała ograniczenie kręgu odbiorców wyrobów malarskich tylko do patrycjatu miejskiego, oczywiście oprócz księcia i kościołów. Wynika to również z wykazu właścicieli kamienic, w których znaleziono malowidła (wyłącznie w kamienicach rynkowych). Są to dla przykładu: wspomniany już Galhorn, Maciej Cimerman z Gdańska, Jan Szeliga — wielcy

kupcy oraz wójt Starej i Nowej
Warszawy — Marcin Rola. Poza

Rzemiosła artystyczne ○ MALARZE

tym malowidła, w przeciwieństwie do innych przedmiotów luksusowych, np. wyrobów złotniczych, które były lokatą kapitału, nie znajdowały odbiorców wśród uboższego mieszczaństwa i chłopów. O małym zakresie odbiorców świadczy wreszcie fakt istnienia w Starej Warszawie w okresie 100 lat zaledwie czterech znaczniejszych warsztatów malarskich.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	Kontakty		
			rodz.	gosp.	zawod.
(Broda) Konstanty	1509—† ok. 1544		Toruń		
Broda Piotr	1494—1522	Kraków(?)	Toruń		
Gloger Piotr	1507	Kraków(?)	Kraków		
Greger	1523				
Hoffnal Maciej	1497—† ok. 1577	Pniew		Wilno	Poznań Koło brzeg Modzie- jewo Łomża
Jan	1466	Węgrowo			
Mikołaj zw. Mellar	1438—† ok. 1451			Gruchola	
Piotr zw. Moller, Meller	2148—† ok. 1472			Nowa Wąsowa Wrocław	
Piotr zw. Moller, Maller	† ok. 1459				
Piotr zw. Niemcem	1506				
Schtuba Dionizy czeladnik	1524	Koło brzeg			
Serafin zw. Moler, Mahler	1459—† ok. 1514				
Stanisław czeladnik	1530	Modzie- jewo			

Analiza różnych kontaktów malarzy warszawskich z innymi ośrodkami artystycznymi, które zostały zapisane w księgach miejskich, pozwoliła ustalić, że do roku 1500³⁴ przeważały wpływy Krakowa i Wrocławia. Po roku 1500 dominujące są stosunki z Wielkopolską i Pomorzem. Należy pamiętać również o obowiązku wędrowek czeladników, które musiały mieć duży wpływ na ich twórczość. W źródłach warszawskich nie ma jednak o nich wiadomości.

Zasięg terytorialny działalności malarzy Starej Warszawy ogranicza się do Starej i Nowej Warszawy, a jedynie dwa najlepsze warsztaty: Serafina i Macieja Hoffnala, znane są na Mazowszu, co znalazło swój wyraz w napływie uczniów lub zamówieniach na prace malarskie.

Znacznie skromniej przedstawiał się rozwój rzemiosła malarskiego w Nowej Warszawie. Pierwszy malarz — Stanisław pojawił się tu dopiero w roku 1464³⁴. Do roku 1500 był jeden i dwóch po roku 1500. Warsztaty ich musiały być małe, o bardzo ograniczonym zakresie. Pozycja społeczna i stanowisko w mieście znacznie niższe niż w Starej Warszawie, gdzie wybitniejsi malarze weszli w skład patrycjatu miejskiego. Tu jedynie Jan zwany Malersz doszedł do urzędu burmistrza.

Nazwisko, imię, pochodzenie	Daty. występowania	U r z ę d y			
		ławnik	st. ławnik	rajca	burmistrz
Jan zw. Malersz z Warki (?)	1493—† ok. 1540				1531
Stanisław zw. Ma- larzsz	1465				
Wolski Mikołaj nob.	1514—† ok. 1523				

Należy zaznaczyć, że Jan miał również drugi zawód, mianowicie szewstwo, określano go zawsze jako: „Johannes sutor et

³⁴ Acta consularia CNV, 1477—1545; AGAD, nr 1, f. 636 — Stanisław zw. Malarzsz.

pictor". Połączenie dwóch zawodów, nie mających ze sobą nic

Rzemiosła artystyczne ○ MALARZE

wspólnego, w rękach jednego człowieka, zdarzało się czasem w XV i XVI wieku również i w Krakowie³⁵. Charakterystyczne jest, że drugi zawód, jak szewc czy stolarz, występował i w Krakowie i w Warszawie w połączeniu z jakimś rzemiosłem artystycznym. Prof. M. Friedberg tłumaczy to sezonowością niektórych rzemiosł artystycznych i budowlanych. W Nowej Warszawie powodem tego jest na pewno niski poziom rzemiosła malarskiego. Potwierdza to fakt, że jedyny malarz, który zdobył większy majątek i otrzymał najwyższy urząd w samorządzie miejskim, był równocześnie szewcem, a więc przedstawicielem jednego z najbardziej rozwiniętych rzemiosł w Nowej Warszawie.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamienica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Jan zw. Malersz		3		1	1		spadek 5 ¹ / ₂ kopy gr
Stanisław zw. Malarsz		1					
Wolski Mikołaj nob.		1				1	spadek dla braci — 6 kóp gr

Malarzem, o którego działalności artystycznej zachowało się nieco wiadomości, był Mikołaj Wolski, pochodzący z drobnej szlachty mazowieckiej. Łączyły go silne związki ze Starą Warszawą, co nasuwa przypuszczenie, że tam właśnie uczył się rzemiosła, możliwe nawet, że wykonywał jakieś prace malarskie dla mieszkańców Starej Warszawy.

³⁵ Crac. art., t. 5, nr 1026, 1077, 1420 — murator i stolarz, murator i szewc.

Złotnicy

Złotnictwo rozwinęło się w Starej Warszawie bardzo wcześnie. Już w aktach procesu polsko-krzyżackiego z lat 1338—1339 jest mowa o złotniku Mikołaju¹. Następne wiadomości pochodzą z ksiąg miejskich, począwszy od roku 1427. Do roku 1525, czyli w okresie 100 lat, wystąpiło w Starej Warszawie 30 złotników, przy czym w pierwszym pokoleniu 4, w drugim 11, a w trzecim 15. U złotników w mniejszym stopniu występuje ciągłość warsztatu przez kilka pokoleń niż u malarzy.

W okresie wcześniejszym (1427—1500) można wyodrębnić 6 wybitniejszych warsztatów.

Pierwszy z nich powstał przed rokiem 1441, założony przez Mikołaja Bornbacha. Mieścił się przy Rynku, po stronie Barssa, prawdopodobnie na rogu ulicy Celnej². Bornbach doszedł do dużego majątku i znaczenia. Pełnił urząd ławnika,

¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*. Wyd. Biblioteki Kórnickiej, Poznań 1890, s. 136; L. Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*. Kraków 1933, s. 292.

² Lokalizacja wg KBDW.

a zięciem jego został jeden z największych kupców warszawskich — Marcin Neysser. Przez szereg lat był pełnomocnikiem lub poręczycielem licznych przedstawicieli patrycjatu warszawskiego — przeważnie kupców. Sam musiał zajmować się też handlem, wiadomo bowiem, że sprowadzał futra bobrowe z Lublina; badając jednak całokształt jego działalności widać, że nie handel, ale rzemiosło było źródłem jego bogactwa i znaczenia. W stosunkach handlowych był silnie związany z Lublinem, a poprzez zięcia z Drohiczyńnem i Brześciem Litewskim. Sądząc z charakteru spraw trudno dopatrzeć się w tych kontaktach oddziaływań artystycznych, jednak stosunki te w jakimś stopniu musiały mieć wpływ na twórczość Bornbacha jako złotnika.

Około roku 1450 przekazał warsztat synowi, Jerzemu, który nie osiągnął już takiego znaczenia jak ojciec. Jerzy umarł około roku 1471.

Oprócz Jerzego u Mikołaja Bornbacha uczył się pewnie Mikołaj Łysy, który, mimo że miał własny warsztat, do końca był związany z Bornbachem³. Warsztat ten po śmierci Łysego (około roku 1465) objął jego szwagier Mikołaj Szomlicz, który pracował do roku 1475.

Przed rokiem 1447 przybył do Warszawy z Wyszogrodu Grzegorz złotnik. Ożenił się z mieszczańką warszawską i założył warsztat w kamienicy rynkowej, również po stronie Barssa, na rogu ulicy Krzywe Koło⁴. Z czasem sprowadził z Wyszogrodu swojego brata Macieja, który prawdopodobnie u niego uczył się rzemiosła złotniczego. Grzegorz, oprócz kamienicy na Rynku, miał dom przy ulicy Piwnej i drugi na przedmieściu. Jest on jedną z najciekawszych postaci wśród złotników tego okresu. Wyroby jego docierały pewnie i do Wyszogrodu, z którym łączyły go stosunki rodzinne. Grzegorzowi w miarę rozwoju warsztatu widocznie nie wystarczały

³ SW, nr 525, s. 288.

⁴ Lokalizacja wg KBDW.

stare wzory i skromny zakres wyrobów złotniczych wykonywanych w Warszawie, bowiem w roku 1456 kupił we Wrocławiu pierścień z turkusem⁵ prawdopodobnie na wzór. Dotychczas nie spotyka się w źródłach wzmianek o wyrabianiu takich pierścieni w Warszawie. Zakup pierścienia na pewno nie był jedynym wypadkiem artystycznych kontaktów Grzegorza z Wrocławiem, choć nie spotyka się o tym więcej wiadomości. Warsztat ten skończył swoją działalność około roku 1470.

Związany bliżej nieokreślonymi sprawami finansowymi z Grzegorzem był złotnik Marcin Weyś (West, Weyse) zwany też Magnus. Pochodził prawdopodobnie z Kostrzyna i z miastem tym utrzymywał kontakt.

W ostatnim dwudziestoleciu XV wieku działają równocześnie dwa większe warsztaty złotnicze: Teofila i Ambrożego. Warsztat Teofila mieścił się na Rynku po stronie Dekerta (obecnie nr 40)⁶, warsztatu Ambrożego nie udało się zlokalizować. Zupełnie brak wiadomości o ich działalności rzemieślniczej. Wiadomo jedynie, że mieli duże majątki, przez szereg lat pełnili urząd ławników i obaj należeli do patrycjatu miejskiego.

W pierwszym dwudziestoleciu XVI wieku, na ogólną liczbę 11 znanych, było 6 wybitniejszych warsztatów złotniczych.

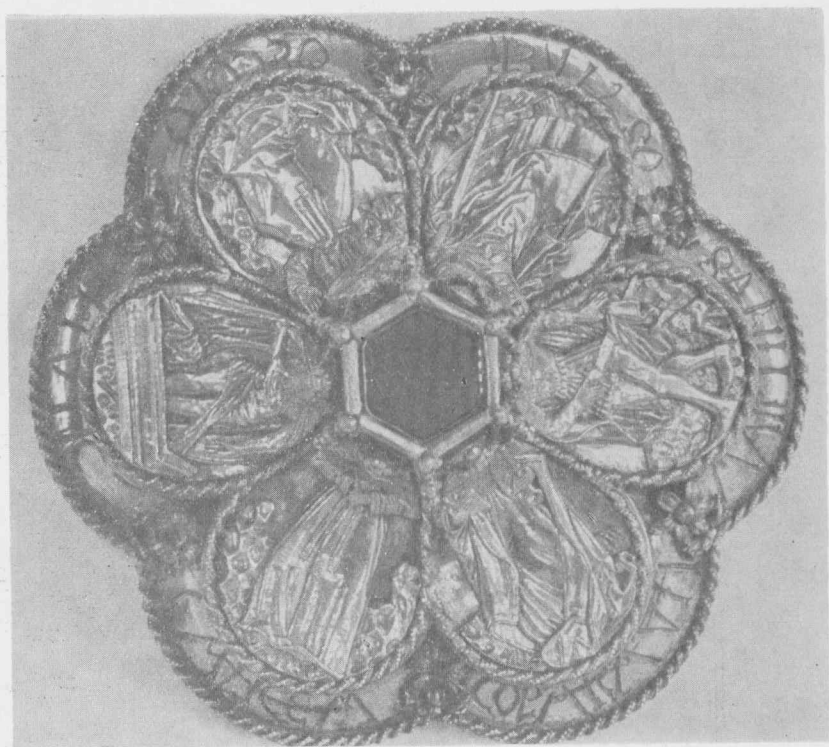
Pierwszy z nich należący do rodziny Półtoraków istniał przeszło 50 lat. Założył go w roku 1498 Grzegorz złotnik, rodem z Szamotuł. Ożenił się z wdową po wytapiaczu wosku Wawrzyńcu Półtoraku i od niej przyjął nazwisko⁷. Grzegorz wyuczył rzemiosła swego pasierba Andrzeja Półtoraka, który w roku 1518 został mistrzem złotniczym, już po śmierci ojczyma, po którym odziedziczył warsztat. Andrzej Półtora musiał być dobrym złotnikiem. W krótkim czasie doszedł do najwyższych urzędów w mieście i znacznego majątku.

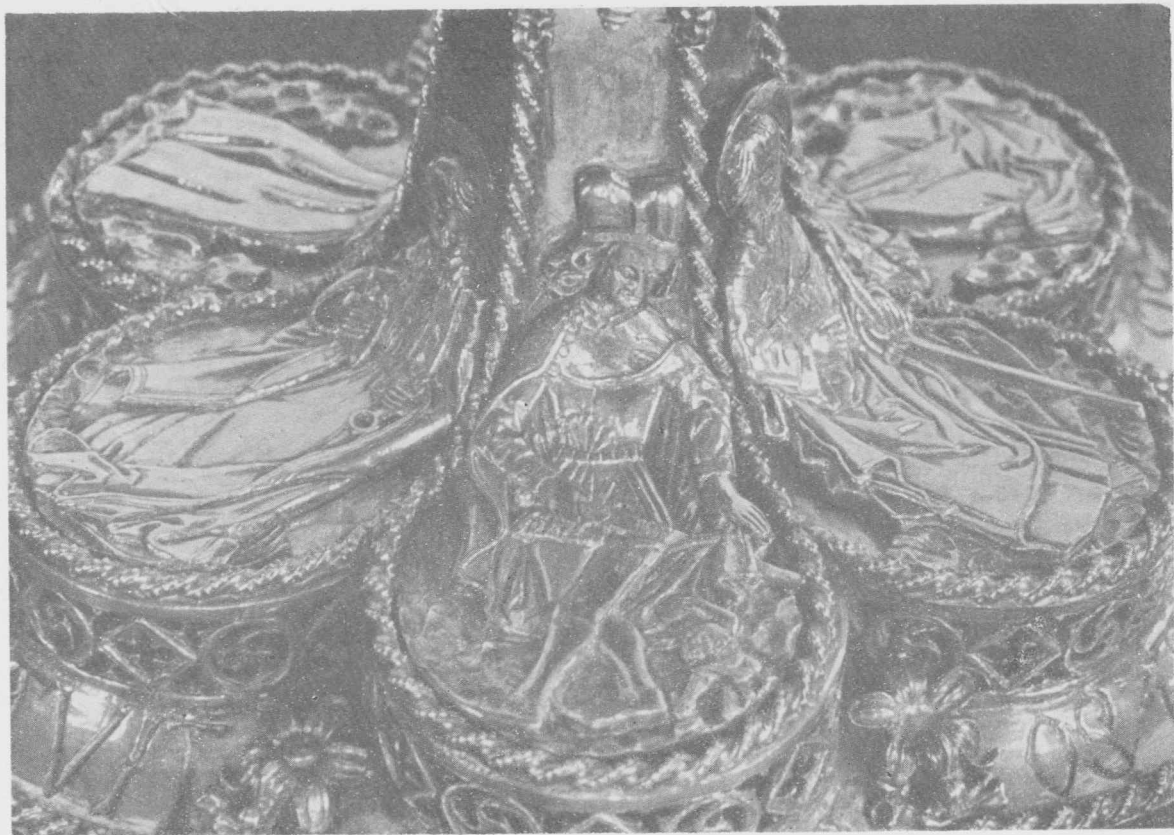
⁵ *Acta advocat'alia et scabinalia, 1453-1472*; AGAD, SW, nr 527, f. 36. Kupił od kupca Kaspra Harniga.

⁶ Lokalizacja wg KBDW.

⁷ AGAD, SW, nr 1, f. 39, 70, 70v, 82-83, 96, 258 i inne.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Albert						1	
Ambroży		1				1	
(Bornbach) Jerzy		1	1			1	
Bornbach Mikołaj		1	1			2	
Gezowicz Walenty		1					posag dla córk — 25 kóp gr
Grzegorz	1	2					spadek po teściu
Grzegorz, Greger	1	1	1		1	1	spadek dla córk — 16 kóp gr
Jastrzabski Albert		1					spadek dla żony
Jan, Janek							spadek po rodzicach;
Jan							spadek po żonie — 42 floreny;
							posag dla córk — 30 kóp gr i in.
Jan srebrnik							
Jurga							spadek po rodzicach
Łysy Mikołaj		1					
Maciej							spadek po rodzicach
Michał							
Mnich Jan		2	1		1	1	majątek osza- cowany na 80 kóp gr; spadek dla żony i dzieci — 60 kóp gr
Mnich Wolfgang czeladnik							spadek po ojcu — 20 kóp gr
Paweł							spadek po ojcu — 20 kóp gr
Piotr	1						
Półtorak Grzegorz		1	1			2	spadek dla ojca i bra- ci — 6 kóp gr
Półtorak Andrzej		3	1	1	1	2	
Sobek		1					
Szomlicz Mikołaj		1					
Teofil	1	1			1	2	spadek dla syna — 70 kóp gr
Walenty czeladnik							
Weys zw. Magnus Marcin		1				1	

Drugi warsztat złotniczy mieścił się przy ulicy Jezuickiej⁸.

Należał on do Jana złotnika, o którym nic więcej nie wiadomo oprócz tego, że prowadził ożywiony handel nieruchomościami.

Trzeci warsztat, założony przez Grzegorza złotnika (1497—1520) znajdował się przy ulicy Piwnej⁹. Grzegorz musiał specjalizować się w wyrobie naczyń liturgicznych. Wiadomo, że wykonał nieokreślone przedmioty na zamówienie opata z Czerwińska oraz monstrancję ufundowaną przez Bronisza Grodzickiego, cześnika nurskiego, o której będzie mowa dalej.

Pozostałe trzy warsztaty, jakkolwiek powstały przed rokiem 1525, to jednak szczytowy punkt ich działalności przypadł na okres późniejszy. Właścicielami ich byli: Jan Figura (1516—1560), Fryderyk z Krakowa (1522—1536) i Konstanty Zaor (Zawr, Zaver) z Krakowa (1525—1541).

Warsztat Figury mieścił się przy ulicy Grodzkiej¹⁰, w wybudowanej przez niego kamienicy. O jego działalności rzemieślniczej wiadomo niewiele. Musiała być ożywiona, skoro w roku 1533 został starszym cechu złotników¹¹.

Fryderyk z Krakowa przyjął prawo miejskie Starej Warszawy w roku 1522¹². Swoją pozycję i majątek ugruntował przez małżeństwo z siostrzenicą żony znanego kupca warszawskiego Jerzego Fockera. Żona Fryderyka — Małgorzata pochodziła z norymberskiej rodziny Holczschnerów, osiadłej w Poznaniu¹³. Przez żonę Fryderyk utrzymywał łączność bardziej z Poznaniem i Norymbergą niż z Krakowem, skąd pochodził.

⁸ Lokalizacja wg KBDW.

⁹ Lokalizacja wg KBDW.

¹⁰ Lokalizacja j. w.

¹¹ AGAD, SW, nr 2, f. 73.

¹² AGAD, SW, nr 526, f. 61.

¹³ AGAD, SW, nr 1, f. 199, 272.

Konstanty Zaor pochodził również z rodziny złotników krakowskich¹⁴. W roku 1525 przyjął prawo miejskie Starej Warszawy, a w 1535 został starszym cechu¹⁵. Brat jego, również złotnik, w tym samym czasie osiedlił się w Poznaniu¹⁶.

* * *

W grupie rzemiosł artystycznych złotnicy byli nie tylko najbogatsi, lecz mieli również największe znaczenie w mieście. Mimo to, tylko około 30% złotników wchodziło w skład rady i ławy.

Nazwisko, imię	U r z ę d y			
	ławnik	st. ławnik	rajca	burmistrz
Ambroży	1496—1500	1494 1501—1504		
Bornbach Mikołaj	1444			
Grzegorz z Wyszogrodu	1458 1460			
Teofil		1496—1500	1495	
Weys zw. Magnus Marcin		1452		

Wielu wybitnych przedstawicieli tego rzemiosła nie brało udziału w rządach miastem. Przejawia się tu to samo, co u niektórych innych rzemieślników artystycznych (malarzy, haftarzy). Ich pozycja i znaczenie było i tak dość mocne, z racji przynależności do elity rzemieślniczej, i nie potrzebowali osiągać tego przy pomocy urzędów. Odwrotnie, spotyka się wypadki zwalniania ich na własną prośbę od obowiązków wobec

¹⁴ Ojciec jego to pewnie Jorga Zawr, złotnik krakowski, około roku 1485, Crac. art., t. 4, nr 910, s. 275.

¹⁵ AGAD, SW, nr 526 s. 67; AGAD, SW, nr 2, f. 121v.

¹⁶ AGAD, SW, nr 1, f. 278.

miasta¹⁷, jak to miało miejsce z malarzem Konstantym Brodą i złotnikiem Andrzejem Półtorakiem. Większość tych rzemieślników niewątpliwie można zaliczyć do rządzącej miastem grupy patrycjatu.

Przeciętnie majątek złotnika składał się z kamienicy (wyjątkowo z domu drewnianego), jednego lub więcej domu drewnianego, zabudowań gospodarczych, jak: spichlerze, stodoły itp. oraz ogrodów i placów, położonych na przedmieściu. Oprócz nieruchomości, złotnik posiadał warsztat ze wszystkimi narzędziami, niezbędnymi do wykonywania rzemiosła¹⁸, oraz zapas cennych surowców i gotowych wyrobów. Zamożność i znaczenie złotników znalazło swój wyraz w usytuowaniu ich warsztatów w mieście¹⁹. Grupują się one w czterech punktach. Najbogatsze otaczają kościół Świętego Jana (ulice: Świętojańska i Jezuicka) oraz mieszczą się przy Rynku, głównie po stronie Barssa. Mniejsze warsztaty zgrupowały się w dwóch miejscach: przy ulicy Krzywe Koło i Nowomiejskiej oraz przy ulicy Piwnej. Charakterystyczne jest, że wszystkie warsztaty złotnicze mieściły się w mieście, w obrębie murów, w przeciwieństwie do przedstawicieli innych rzemiosł artystycznych (konwisarzy, paśników, ślusarzy), a zwłaszcza budowlanych.

¹⁷ Malarz Konstanty (Broda) w roku 1521, AGAD, SW, nr 1, f. 206v, i złotnik Andrzej Półtorak w roku 1530, poprzednio ławnik i rajca, Metryka Koronna, nr 45, f. 124 — materiały E. Lopacińskiego.

¹⁸ W jednym wypadku udało się w przybliżeniu ustalić wartość warsztatu należącego do jednego ze średnio zamożnych złotników warszawskich — Jana zwanego Hanusem (1501 † ok. 1534). Po jego śmierci ławnicy delegowani do oszacowania majątku ustalili, że jego wartość wynosi 80 kóp gr. Z tego długi wynosiły 20 kóp gr, wartość domu (drewnianego) nie mogła przekraczać również 20 kóp gr. Wobec tego warsztat z narzędziami miał wartość około 40 kóp gr. Należy zaznaczyć, że był to jeden z mniejszych warsztatów. AGAD, SW, nr 2, f. 107.

¹⁹ Lokalizacja warsztatów na podstawie materiałów KBDW.

Nie zachowały się żadne zabytki złotnicze wyrobu warszawskiego²⁰ z XV i początku XVI wieku. Brak więc bezpośrednich przesłanek do określenia poziomu złotnictwa w tym okresie. Pewne pośrednie wnioski można wyciągnąć jedynie ze źródeł archiwalnych. Znamienne, że poszczególni złotnicy doszli do znaczenia i bogactwa prawie wyłącznie drogą wykonywania rzemiosła. Z jednym wyjątkiem, nie zajmowali się tak powszechną w tym czasie spekulacją nieruchomościami, a nawet handlem, nie licząc sprzedaży własnych wyrobów. Świadczy to głównie o popycie na ich wyroby i zwiększeniu się możliwości zbytu na przełomie XV i XVI wieku. Łączy się to ze sprawą konkurencji z innymi ośrodkami, np. z Płockiem czy Ciechanowem, które w latach osiemdziesiątych XV wieku były bardziej aktywne niż Stara Warszawa, o czym będzie mowa dalej.

O tym, że przełom wieku XV/XVI jest okresem, od którego rozpoczyna się rozwój złotnictwa warszawskiego, świadczy przede wszystkim wzrost ilości przedstawicieli tego rzemiosła.

Ilość wyrobów złotniczych będących w posiadaniu mieszczan była bardzo duża, nieproporcjonalna do innych przedmiotów czy sprzętów codziennego użytku²¹. Oprócz ilości, charakterystyczna jest powszechność występowania wyrobów złotniczych. Mieli je nie tylko przedstawiciele patrycjatu, lecz również spotyka się je bardzo często u średnio zamożnych mieszczan. Różnica jest tylko w wartości i różnorodności przedmiotów. Bogate mieszczaństwo używa srebrnych, a potem pozłacanych²² naczyń stołowych, łyżek, widelców, pucharów i kubków, z czego

²⁰ Ostatnio mgr Bogusław Kopydłowski uznał srebrny kielich fundacji Mikołaja Osztreka z Koła za przedmiot roboty złotników warszawskich z początku XVI wieku. Nie zostało to jednak źródłowo udowodnione z powodu braku przekazów w księgach miejskich o osobie fundatora i jego stosunkach z Warszawą.

²¹ Wykazy ruchomości sporządzane przy podziale spadku, wyposażenia córek, testamenty.

²² Określane są w źródłach jako „złote”. Chodziło tu jednak pewnie o pozłacane.

u mieszczan średnio zamożnych spotyka się jedynie łyżki, traktowane zresztą nie jako przedmioty użytkowe. Pierścienie i biżuteria patrycjatu ozdabiane były drogimi kamieniami, a najczęściej perłami.

Wyroby złotnicze, oprócz wartości użytkowej, odgrywały rolę dobrej lokaty pieniędzy, można je było łatwo sprzedać czy zastawić, uwzględniając wyłącznie ich wartość materialną. Trudno określić dokładnie, w jakim stopniu przedmioty, znajdujące się w posiadaniu mieszczan, były wyrobami rzemieślników warszawskich. Można przypuszczać, że w większości były nimi, zwłaszcza te, które mieli ludzie średnio zamożni. Import wyrobów złotniczych do Warszawy w tym okresie był bardzo nieznaczny, co widać z wykazów towarów, przy zawieraniu transakcji handlowych, które były często wymieniane dość skrupulatnie. Oczywiście kruszce i drogie kamienie sprowadzano albo za pośrednictwem kupców, albo bezpośrednio. Powszechnie używanym kruszczem (w XV wieku prawie wyłącznie) było srebro. Występuje ono w źródłach zarówno w postaci nie przerobionej, mierzone w grzywnach, jak i w postaci wyrobów lub nawet złomu. Użycie złota przez złotników warszawskich do wyrobu naczyń i klejnotów rozpowszechniło się dopiero po roku 1500²³. Oprócz srebra do wyrobu biżuterii w XV wieku najczęściej używano pereł. Perły stosowano powszechnie również do ozdoby stroju, a nawet zastawiano i pożyczano, mierząc je na miarki. Należy przypuszczać, że w tym wypadku chodziło o perły drobne i niezbyt cenne. Po roku 1500, głównie do wyrobu pierścieni, złotnicy zaczęli używać oprócz pereł również turkusów oraz innych, bliżej nie określonych kamieni szlachetnych i półszlachetnych.

Oprócz zastosowania nowych materiałów rozwój złotnictwa daje się zauważyć także w rodzaju wyrobów. Najbardziej

²³ Wcześniej spotyka się tylko sporadyczne wypadki użycia złota, np. w roku 1469. Możliwe jednak, że chodziło tu tylko o wyroby pozłacane.

powszechny z nich w całym omawianym okresie, to srebrne paski²⁴. Paski te wykonywano całkowicie ze srebra na podkładce ze skóry lub tkaniny. Istniał zwyczaj, że każda dziewczyna wychodząc za mąż otrzymywała od rodziców w posagu srebrny pasek, często dziedziczyły je po matce. Dlatego też paski takie znajdujemy w inwentarzach i testamentach zupełnie ubogich ludzi.

Po paskach najczęściej spotykane były łyżki srebrne. Ilość posiadanych łyżek wyrażała zamożność domu, ponieważ wymieniano je skrupulatnie przy każdej okazji. One właśnie przede wszystkim były ową lokatą kapitału. Ilość posiadanych łyżek wahała się od 1 do 14, zależnie od majątku właściciela. Różniły się też na pewno wagą i poziomem wykonania. Oprócz pasków i łyżek robiono srebrne zaponki i srebrne pierścienie.

Już w roku 1456 wyżej wspomniany złotnik Grzegorz sięga po wzory wrocławskie, sprowadzając stamtąd gotowe wyroby. Jednak do końca XV wieku nie widać rozpowszechnienia się tych prób w Warszawie. Dopiero około roku 1500 pojawił się szereg nowych wyrobów, których dawniej nie spotyka się w źródłach. Są to złote zaponki, złote pierścienie z jednym lub kilku kamieniami (przeważnie turkusami), naszyjniki z pereł, bramki, zwane też wiankami na głowę, również z pereł, puchary z nakrywą lub bez niej i inne naczynia stołowe srebrne i złote. Wreszcie w roku 1515²⁵ występuje wielka rzadkość, nawet w II połowie XVI wieku — srebrny widelec, tzw. widlaski.

W początkach XVI wieku rozwija się technika wyrobu tych przedmiotów. Zjawiają się paski srebrne pozłacane, łączone łańcuszkami, pierścienie ozdabiane są kilkoma kamieniami itp.

²⁴ Mowa tu o paskach wyrabianych przez złotników, w odróżnieniu od pasków robionych przez haftarzy i paśników, o których będzie mowa dalej.

²⁵ *Acta advocatialis et scabinalia* CAV, 1511–1528; AGAD, SW, nr 529, f. 93v.

Podobnie wyglądała sprawa wyrobu naczyń liturgicznych.

W XV wieku źródła mówią o jednym wypadku wykonania kielichów dla kościoła Świętego Jana i Świętego Marcina, prawdopodobnie przez złotnika warszawskiego²⁶. Z początków XVI wieku pochodzą wiadomości o innych przedmiotach liturgicznych wyrobu złotników warszawskich — przed rokiem 1519 pacyfikał i wreszcie w roku 1520 — monstrancja²⁷. Monstrancję tę wykonał złotnik Grzegorz na zamówienie cześnika nurskiego Bronisza Grodzickiego. Jest to jedyny wyrób warszawski tego okresu, który został dokładniej opisany²⁸. Na wykonanie jej zużyto 7 grzywien srebra²⁹. Stopa monstrancji była z brązu, złocona. Na pozłocenie zużyto 1 złoty floren węgierski dostarczony przez Grodzickiego. Sądząc z bardzo wysokiej należności za wykonanie monstrancji — 30 kóp gr³⁰, przypuszczać należy, że musiała być bogato zdobiona, z użyciem różnorodnych technik złotniczych.

O stosunkowo małych możliwościach złotników warszawskich w XV wieku świadczą również następujące fakty. W roku 1465 książę warszawski Konrad zamówił w Toruniu uprzęż ozdobioną drogimi kamieniami. Otrzymałszy ją miał wątpliwości co do autentyczności kamieni i w sprawie rozstrzygnięcia tego

²⁶ Szewc Piotr Fester zapisał w testamencie srebro na wykonanie kielichów dla kościoła Świętego Jana i Świętego Marcina. SW, nr 525, r. 1432, s. 35. Jeden raz w ciągu XV wieku jest mowa o monstrancji. Prawdopodobnie pochodziła ona z importu. SW, nr 525, r. 1429, s. 19.

²⁷ Tego rodzaju przedmioty musieli robić w Warszawie już wcześniej, brak jednak o tym wiadomości.

²⁸ AGAD, SW, nr 1, f. 189.

²⁹ Grzywina srebrna — 197,68 g, czyli monstrancja ważyła około 1 kg 40 dkg.

³⁰ Za tę sumę można było w tym czasie wybudować niedużą kamienicę, czyli że cenę należy uznać za wysoką, przyjmując nawet, że Grzegorz wykonał monstrancję z własnego srebra.

zwrócił się do cechu złotników krakowskich, a nie warszawskich³¹.

Drugi fakt, to wspomniane już wyżej zamówienie w Krakowie monstrancji dla kościoła w Radzyminie.

Książę Janusz ciechanowski w latach 1479—1481 zamówił łyżki srebrne i pozłocenie zbroi u złotników z Płocka i Ciechanowa, jakkolwiek w pracach malarskich i haftarskich korzystał z usług rzemieślników warszawskich³².

Po roku 1500 podobne wypadki nie miały już miejsca. Przeciwnie, od początku XVI wieku pozycja cechu złotników warszawskich była dość wysoka, co znalazło swój wyraz w tym, że już w roku 1516 otrzymali oni statut cechowy³³.

Zestawienie tych wszystkich faktów nasuwa wniosek, że po roku 1500 nastąpił szybki rozwój złotnictwa warszawskiego. W XV wieku ważnym ośrodkiem złotniczym był Płock, który stał w tym czasie na wyższym poziomie niż Warszawa. W XVI wieku wyroby złotników warszawskich rozchodzą się na całe Mazowsze, wypierając wyroby płockie.

Pewne światło na podniesienie się poziomu złotnictwa warszawskiego rzuca analiza pochodzenia złotników, którzy przyjęli prawo miejskie w początkach XVI wieku. Na ogólną liczbę 30 złotników — 10 jest elementem napływowym, z czego 7 przybyło do Starej Warszawy po roku 1500. W stosunku do innych rzemiosł jest to bardzo duży procent. Widocznie Warszawa w tym czasie, jako stolica Mazowsza, stała się atrakcyjnym miejscem dla przedstawicieli tego rzemiosła. Przybysze ci pochodzą przede wszystkim z Krakowa (4), z Wyszogrodu (2), z Szamotuł (1) i ze Lwowa (1). Jak widać, najwięcej złotników

³¹ Crac. art. t. 4, s. 181.

³² Metryka Koronna, nr 7, f. 4v, 5, 5v, 6, 33v, 38 — materiały E. Łopacińskiego.

³³ *Dawne ustawy cechu złotniczego miasta Warszawy*. Wyd. B. Ślaski. Warszawa 1914; L. Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*. Kraków 1933, s. 293—298.

dostarczył Kraków. Był to największy ośrodek złotniczy w Polsce³⁴, należy więc przypuszczać, że ludzie ci w dużym stopniu przyczynili się do ogólnego podniesienia poziomu tego rzemiosła w Warszawie i jego rozwoju.

Sprawa kontaktów z innymi ośrodkami przedstawia się dość interesująco. W najdawniejszym okresie (do połowy XV wieku) daje się zauważyć przewaga stosunków z miastami na wschodzie. Najczęściej występuje tu Lublin, potem Wilno i Brześć Litewski. Od połowy XV wieku kontakty te ustały zupełnie, a na ich miejsce pojawiły się coraz silniejsze powiązania z miastami zachodnimi i północnymi. Przy czym najwyraźniej daje się zauważyć wpływ Wrocławia, a potem Wielkopolski, Pomorza i Krakowa.

Trudno określić, w jakim stopniu były to kontakty artystyczne. Wchodzą tu bowiem w grę również powiązania rodzinne, finansowe, handlowe. Tym niemniej można przyjąć, że jakiekolwiek zetknięcie z innym środowiskiem artystycznym musiało odegrać pewną rolę w twórczości rzemieślników artystycznych.

Na zakończenie należy określić, kim byli odbiorcy wyrobów złotników warszawskich i jaki był zasięg terytorialny ich działalności. Jak była już mowa wyżej, najważniejsi odbiorcy to mieszczaństwo, którzy wykazywali wielkie zamiłowanie do klejnotów i sreber stołowych. W dużym stopniu odbiorcami były kościoły, dwór książęcy i szlachta. Zupełnie brak w źródłach wiadomości, czy chłopci kupowali te wyroby. Mogło to się jednak odbywać na jarmarkach, co nie znalazło odzwierciedlenia w księgach miejskich.

Jeżeli chodzi o teren, na który docierały wyroby warszawskie, to stwierdzić można, że do roku 1525, nie wyszły one poza Mazowsze.

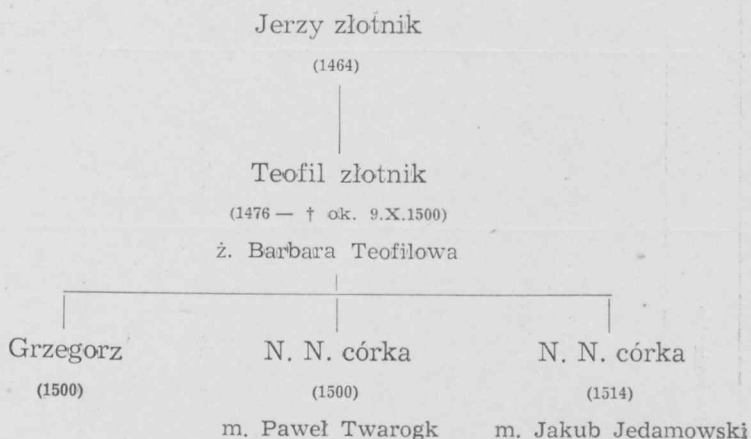
³⁴ M. Friedberg, *Wstęp*. Crac. art. t. 5; B. Kopydłowski, *Dziesięć wieków polskiej sztuki złotniczej*. Warszawa 1958 (maszynopis).

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	K o n t a k t y		
			rodz.	gosp.	zawodowe
Albert	1494				
Ambroży	1494 — † ok. 1511				
(Bornbach) Jerzy	1449—1471				
Bornbach Mikołaj	1441—1452			Lublin	
Kuncza	1470				
Figura Jan	1516—1560				
Fryderyk	1522 — † ok. 1536	Kraków	Poznań		
			Kraków		
			Norymberga		
Gezowicz Walenty	1514—1525	Mława	Mława		Głowaczewo
Grzegorz	1447—1470	Wyszogród	Wyszogród	Wrocław	Wrocław
Grzegorz, Greger	1497 — † ok. 1520				Czerwińsk, Nur
Jastrzamski Albert	1510—1515		Bielsko		
Jan, Janek	1459—1469				
Jan	1494—1499	Nowa Warszawa(?)	Nowa Warszawa		
Jan srebrnik	1519	Kraków			
Jurga	1497—1529	Nowa Warszawa (?)	Nowa Warszawa		

Kozbiel

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	K o n t a k t y		
			rodz.	gosp.	zawodowe
Łysy Mikołaj	1450 — † ok. 1465				
Maciej	1465	Wyszogród	Wyszogród		
Michał	1497	Nowa Warszawa(?)	Nowa Warszawa		
Mnich Jan	1501 — † ok. 1534				
Mnich Wolfgang czeladnik	1516—1524				
Mikołaj	1338—1339				
Paweł	1508 — † ok. 1533				
Piotr	1447 — † ok. 1459				
Półtorak Andrzej	1505—1544			Toruń	
				Czerwińsk	
Półtorak Grzegorz	1498 — † ok. 1510	Szamotuły	Szamotuły	Kraków	
Sobek	1427—1429				
Szomlicz Mikołaj	1457—1475				
Teofil	1476 — † ok. 1500	Nowa Warszawa(?)	Nowa Warszawa		
Walenty, czeladnik	1513	Lwów			Lwów
Weys zw. Magnus Marcin	1452 — † ok. 1466			Kostrzyn	
Zaur Konstanty	1525—1541	Kraków			

Rzemiosło złotnicze w Nowej Warszawie przedstawia się jeszcze bardziej ubogo niż rzemiosło malarskie. W XV wieku występuje tu tylko dwóch złotników: Jerzy (1464 — † ok. 1484) i Grzegorz (1464), o których prawie nic nie wiadomo. Można podejrzewać nawet, że byli to złotnicy staromiejscy posiadający równocześnie obywatelstwo Nowej Warszawy, co często zdarzało się w tym czasie. Jerzy miał syna Teofila, złotnika ze Starej Warszawy.

Ilość wyrobów złotniczych u mieszczan nowomiejskich jest znikoma (głównie srebrne paski), co jest zrozumiałe z uwagi na mniejszą zamożność mieszkańców. Ponieważ w Starej Warszawie rozwinął się stosunkowo duży ośrodek złotniczy, więc należy przypuszczać, że zaopatrywał on w swoje wyroby i Nową Warszawę.

Haftarze

W księgach miejskich przedstawiciele tego rzemiosła nazywani są haftarzami i tkaczami złotem (*auritextores*), przy czym obie te nazwy używane są w stosunku do jednego człowieka w sposób zupełnie przypadkowy. W źródłach dotyczących Krakowa daje się zauważyć wyraźne rozgraniczenie między tkaczami i haftarzami¹. W Krakowie jednak rzemiosło to, silnie związane z dworem królewskim, stało na bardzo wysokim poziomie, co sprzyjało rozwojowi specjalizacji. W Warszawie natomiast specjalizacja ta widocznie jeszcze nie nastąpiła i każdy haftarz był równocześnie tkaczem. Zaznaczyć należy, że określenie *auritextor* pojawiło się później (około roku 1450) w odniesieniu do Hanusza Haftarza, wcześniej występuje tylko określenie „haftarz”, pisane dużą literą i używane zamiast nazwiska.

Rzemiosło to było w Warszawie reprezentowane bardzo nie-licznie, podobnie zresztą, jak i w innych miastach — np.

¹ T. Mańkowski, *Polskie tkaniny i hafty XVI—XVIII wieku*. Wrocław 1954, s. 2.

w Krakowie w I połowie XVI wieku było ich 9—10, co w stosunku do ponad 100 złotników, pracujących w Krakowie w tym samym czasie, jest ilością bardzo nieznaczną². Podobne proporcje spotyka się i w Starej Warszawie, przy czym w Nowej Warszawie rzemieślników tych nie ma wcale.

W Starej Warszawie w latach 1427—1525 było ich 6 (w pierwszym pokoleniu 2, w drugim 2, w trzecim 2), przy czym można stwierdzić istnienie czterech warsztatów.

Najstarszy z nich należał do Benesza Haftarza (1427—1431) i mieścił się w kamienicy rynkowej (nr 15)³. O działalności zawodowej Benesza nic nie wiadomo. Znany jest dobrze jego stan majątkowy⁴ oraz kontakty z Toruniem. Oprócz kamienicy posiadał on ogród i role pod miastem oraz dobrze wyposażony folwark we wsi Powązki. Trudno powiedzieć, jakimi drogami doszedł do majątku, czy stało się to jedynie drogą wykonywania rzemiosła, czy też zajmował się handlem. To pierwsze wydaje się bardziej prawdopodobne, brak bowiem wiadomości o jakichkolwiek transakcjach, inaczej niż to ma miejsce w wypadku innych haftarzy.

Warsztat Macieja Haftarza (1430—1449) mieścił się również w kamienicy rynkowej (nr 26)⁵. Pozycja społeczna Macieja była bardzo wysoka. Przez szereg lat pełnił urząd rajcy, a potem burmistrza Starej Warszawy. Źródło majątku i godności Macieja, oprócz rzemiosła, stanowił handel. Zajmował się nim bardzo intensywnie, bowiem kapitał, którym obracał w przeciągu około 20 lat doszedł do 1000 kóp gr, co na stosunki warszawskie w I połowie XV wieku stanowiło ogromną sumę. Że nie zaniedbywał przy tym rzemiosła, świadczą w pewnym stopniu przedmioty handlu. Na czoło wysuwają się tu wszelkiego rodzaju tkaniny, których mógł używać jak: jedwab, brokat, aksamit, sukno, czerw, futra bobrowe i drewno.

² M. Friedberg, *Wstęp*. Crac. art., t. 5, s. XXIII i XXVI.

³ Lokalizacja wg KBDW.

⁴ Testament Benesza Haftarza z roku 1431, SW, nr 525, s. 26

⁵ Lokalizacja wg KBDW.

W związku z czynnościami handlowymi utrzymywał bardzo żywe stosunki z kupcami i mieszczanami wielu miast, przy czym często występował jako ich pełnomocnik lub pośrednik. Najsilniejsze powiązania łączyły go z miastami na wschodzie, jak: Lwów, Wilno, Łuck, Brześć Litewski, jakkolwiek wiadomo, że jeździł również do Wrocławia i prawdopodobnie do Gdańska⁶.

Poza tym Maciej miał jakieś bliżej nie sprecyzowane stosunki finansowe z dworem książęcym, które mogły być związane z jego działalnością rzemieślniczą. Po jego śmierci warsztat oddziedziczył syn Lorek haftarz, który nie odegrał żadnej roli, wiadomości o nim kończą się w roku 1457⁷.

Trzeci warsztat należał do Hanusza Haftarza (1439—1464) i mieścił się albo w którejś z kamienic rynkowych, albo przy ulicy Jezuickiej⁸. Oprócz domów i ogrodów w Warszawie posiadał dobra na Mazowszu m. in. wójtostwo w Żyszkowie ze wszystkimi przywilejami⁹. Hanusz również był kupcem na wielką skalę, sądząc nawet po przedmiotach handlu (perły, futra sobolowe, sukno, sól, pszenica, drewno) bardziej kupcem niż rzemieślnikiem. Jego kontakty, mimo podróży do Lwowa, wyraźnie skłaniają się na zachód i północ. Przede wszystkim Gdańsk, gdzie jeździł, potem Kalisz, Kraków, Bolesławiec i nie określone miasta w Niemczech¹⁰. O jego pracy jako rzemieślnika wiadomo jedynie, że robił coś dla Wawrzyńca sędziego ziemi warszawskiej¹¹.

⁶ SW, nr 525, s. 136—137, 138, 141, 196, 197, 225, AP, Toruń. Dokumenty i listy nr 705.

⁷ AGAD, SW, nr 527, f. 64v.

⁸ Lokalizacja wg KBDW.

⁹ SW, nr 525, s. 150, 171, 176, 190, 238; AGAD, SW, nr 1, f. 26v.

¹⁰ SW, nr 525, s. 104, 110, 175, 178, 268, 354 i inne.

¹¹ SW, nr 525, s. 252.

Ostatni warsztat w omawianym okresie powstał w 1481 roku, założony przez Jana, zwanego też Hanuszem, haftarza (określanego również jako tkacz złotem — *auritextor*). Warsztat mieścił się prawdopodobnie przy ulicy Świętojańskiej w bliżej nie określonym miejscu. Charakter działalności Hanusza był inny niż jego poprzedników. Przez 25 lat pełnił urząd ławnika w Starej Warszawie i jego znaczenie w mieście pochodziło w dużym stopniu z faktu pełnienia urzędów miejskich i innych czynności społecznych, jak np.: pośrednictwa i pełnomocnictwa. Nie zajmował się handlem, a więc rzemiosło było źródłem jego majątku. Kontakty Hanusza z innymi miastami nie miały charakteru handlowego. Utrzymywał przede wszystkim stosunki z Gdańskiem, poza tym z Toruniem i Krakowem¹². Mieszkańcy tych miast mianują go często pełnomocnikiem w swoich sprawach w Warszawie. Musieli go więc znać dobrze, możliwe, że Hanusz kupował w tych miastach potrzebne mu surowce.

Nazwisko, imię	U r z ę d y			
	ławnik	st. ławnik	rajca	burmistrz
Hanusz	1494—1516 1519	1517—1518		
Maciej			1431 1433	1436 1444 1446

Prawdopodobnie on jest Hanuszem haftarzem, o którym mowa w Metryce Koronnej¹³. Wykonał on w roku 1481 dla wyżej wspomnianego księcia ciechanowskiego Janusza — atłasową czapkę i inne nie określone części garderoby z atlasu i płótna szwabskiego. Jest to jedyna bezpośrednia wiadomość o pracy rzemieślniczej Hanusza, który zmarł w roku 1519.

¹² AGAD, SW, nr 1, f. 65v; AGAD, SW, nr 529, f. 30, 139v, 149 i inne.

¹³ Metryka Koronna, nr 7, f. 35 — materiały E. Łopacińskiego.

Równocześnie z nim pracował jego syn Marcin. Nie wiadomo, czy miał własny warsztat, czy wspólnie z ojcem, ponieważ jako rzemieślnik pracował tylko 2 lata (1511—1513) i umarł wcześniej niż ojciec.

Rzemiosła artystyczne ○ HAFTARZE

Hanus, Hannus, Hans, Jan

(1481 — † ok. 2.V.1519)

ż. Małgorzata haftarzowa

(1519 — 1520)

Marcin haftarz

(1511 † ok. 1513)

ż. Anna

Walenty

(1519)

Pozycja społeczna i gospodarcza haftarzy, przewyższająca nawet pozycję złotników, bardzo rozgałęzione stosunki handlowe i finansowe oraz przynależność do patrycjatu miejskiego — nie mogła być sprawą przypadku ani nawet stosunków rodzinnych. Niewątpliwie Maciej i Hanusz dorobili się wielkich majątków głównie na handlu, ale fakt, że dostali się oni do grupy najbogatszych kupców warszawskich, musiały poprzedzać duże osiągnięcia finansowe w rzemiośle, które na pewno stworzyły podstawy ich pozycji. Potwierdza to również fakt, że pozostali haftarze osiągnęli ją bez handlu. Handel zresztą przedmiotami nie związanymi z wykonywaniem zawodu, który uprawiali, mógł wynikać przy okazji nawiązania stosunków przy sprzewadzeniu tkanin czy drogich kamieni.

Powszechność wyrobów haftarskich, przy małej ilości warsztatów i rzemieślników, świadczy albo o dużym imporcie tych wyrobów, albo też o tym, że warsztaty musiały być bardzo duże i w pewnym sensie monopolizowały tę gałąź rzemiosła.

Podobnie było i w innych miastach, np. w Krakowie. Mała ilość haftarzy wynika na pewno stąd, że każdy z nich musiał być artystą, inaczej nie mógł wykonywać zawodu, w przeciwieństwie do innych rzemiosł artystycznych. Patrząc na wyroby haftarskie tego okresu¹⁴ widać wyraźnie, że praca ich nie ograniczała się do samego haftu. Musiał skomponować całość, dobrać kolory itp. Równocześnie należy pamiętać o tym, że pracowali oni na bardzo cennym materiale, który nie mógł ulec zniszczeniu. Te wielkie wymagania, którym haftarze musieli sprostać, sprawiły to, że stali się oni elitą rzemiosł artystycznych.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Benesz	1					1	folwark we wsi Powązki, 2 konie, 4 woły. Reszta majątku wartości 42 kóp gr.
Hanusz	1	1				1	wójtostwo we wsi Żyszkowo
Hanusz	1	1	1		1	1	nieokreślony spadek dla synów
Lorek Marcin				1		1	szuba i wóz. Spadek dla żony
Maciej	1	1					słodownia. Spadek po żonie

Niektóre wyroby haftarzy zazębiały się w dużym stopniu z wyrobami złotników, zarówno w technice pracy (wypukłe hafty renesansowe), jak i w konieczności używania podobnych materiałów. Haftarze używali pereł, drogich kamieni oraz

¹⁴ T. Mańkowski, op. cit.

srebrnych i złotych nici. Nie wiadomo, czy nici te wyrabiali sami, czy też korzystali z usług złotników. Sądząc z ilości i różnorodności sprowadzanych tkanin, wydaje się, że nazwa „tkacze złotem” nie określa dokładnie rodzaju ich pracy. Korzystali oni bowiem z tkanin gotowych, na których robili hafty lub przetykali je złotem i srebrem.

Tkaniny te, to przede wszystkim atlas, aksamit, brokat, a nawet sukno i lepsze gatunki płótna.

Wykonywali różne części ubrania kobiecego i męskiego, jak czepce czy czapki, płaszcze, poza tym rzeczy służące do ozdoby stroju, jak frendzle ozdobione perłami, tkanki (opaski), również z perłami. Nie wiadomo jednak, czy np. płaszcze otrzymywali uszyte już przez krawca — tylko do ozdobienia, czy szyli je całkowicie sami. Oprócz strojów haftarze robili paski wyszywane srebrem lub złotem na tkaninie oraz wianki i bramki z pereł na głowę, również wykonane na tkaninie.

Oprócz strojów świeckich haftarze robili na pewno wszelkiego rodzaju stroje kościelne, choć brak o tym wiadomości, oprócz wspomnianej fundacji ołtarza w kościele Świętego Ducha w roku 1505, do którego miały być zamówione ornaty.

Dla haftarzy nie da się ustalić momentu, od którego rozpoczął się rozwój lub upadek tego rzemiosła. Ani na podstawie analizy występowania i rodzaju wyrobów, jak to miało miejsce u złotników, ani na podstawie ilości rzemieślników występujących w różnych okresach, gdyż ilość ta była w każdym okresie jednakowa.

Pewną ewolucję w tym rzemiośle można zaobserwować jedynie w kontaktach z innymi ośrodkami w Polsce. W okresie 100 lat kierunek tych kontaktów przesunął się wyraźnie ze wschodu (Lwów, Luck, Wilno, Brześć Litewski) na zachód i północ (Gdańsk, Wrocław, Bolesławiec). W okresie późniejszym dominujące były stosunki z Gdańskiem i Śląskiem, brak natomiast zupełnie kontaktów z Krakowem i Wielkopolską.

Mimo powszechności wyrobów haftarskich zakres odbiorców był mniejszy niż u złotników. Spośród wszystkich rzemieślników warszawskich, oni mieli najsilniejsze powiązania z dworem książęcym, który korzystał z ich usług; poza dworem — kościoły, bogatsze mieszczaństwo i szlachta mazowiecka. Wśród odbiorców zupełnie nie spotyka się uboższych mieszczan i chłopów. Wpłynęły na to na pewno wysokie ceny, znane ze źródeł krakowskich.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	K o n t a k t y		
			rodz.	gosp.	zawod.
Benesz Hanusz, Jan	1427 — † ok. 1431 1439 — 1464			Toruń Kalisz Bolesławiec Czersk Litwa Gdańsk Clossin (?) Kraków Lwów	
Hanusz	1481 — † ok. 1519		Rawa	Gdańsk Toruń Kraków Wielka Wola Ciechanów	
Lorek Marcin Maciej	1457 1511 — † ok. 1513 1417 — † ok. 1449		Toruń Rawa	Brześć Lit. Gdańsk Lwów Wrocław Wilno Łatowicze Łuck	

Mimo licznych stosunków z innymi miastami nie ma zupełnie śladów eksportu wyrobów haftarzy warszawskich poza Mazowsze, mimo że z wielu miast sprowadzali oni potrzebne

surowce i tkaniny, a nawet łączyły ich wspólne sprawy handlowe czy rodzinne. Oznaczałoby to, że wyroby ich, mimo wysokiej pozycji haftarzy w mieście, nie odznaczały się poziomem wyższym niż przeciętny.

Samodzielny cech haftarzy w Starej Warszawie powstał bardzo późno, bo dopiero w roku 1689. Wtedy zatwierdzony został ich statut cechowy¹⁵.

¹⁵ AGAD, Metryka Koronna nr 220, f. 374. Bibl. PAN Kraków nr 279 (Dyplomaty) f. 12; K.W. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, t. I, Warszawa 1843, s. 267—292.

Konwisarze

Konwisarze w omawianym okresie nie odgrywali jeszcze w Warszawie żadnej roli, jakkolwiek już w XVI wieku Warszawa stała się jednym z najważniejszych ośrodków konwisarskich w Polsce¹. Początki rozwoju tego rzemiosła sięgają roku 1500, co widać wyraźnie z ilości występowania konwisarzy w Starej Warszawie w poszczególnych pokoleniach². W pierwszym było ich 2, w drugim również 2, a w trzecim (po roku 1500) od razu 9. Ilość warsztatów na ogół odpowiadała ilości mistrzów.

Warsztaty te w większości mieściły się na przedmieściach: Czerskim oraz na Freta w stronę Nowego Miasta, z wyjątkiem jednego, największego warsztatu Jerzego Dynera, przy ulicy Wąski Dunaj. Powodem tej lokalizacji poza miastem było na pewno niebezpieczeństwo pożaru.

Przedstawiciele rzemiosła konwisarskiego rzadko wchodzili w tym czasie w skład samorządu miejskiego, a majątki ich

¹ I. Baranowski, *Przemysł polski w XVI wieku*. Warszawa 1919, s. 57.

² W Nowej Warszawie w tym okresie nie ma konwisarzy.

ograniczały się do drewnianych *Rzemiosła artystyczne* ○ KONWISARZE domów i ogrodów. Sam warsztat przedstawiał również małą wartość w stosunku do innych warsztatów rzemiosł artystycznych. Np. wdowa po Jerzym Dynerze sprzedawała warsztat Mikołajowi, pewnie czeladnikowi męża, za 8,5 kopy gr³.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamienica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Domaraczki Stanisław							
Dyner Jerzy		1	1			1	warsztat z narzędziami — 8,5 kóp gr
Grzegorz Marcin Marcin			1			2	spadek dla dzieci — 32 kopy gr
Marcin Maciej Mikołaj		1 2	1			2	warsztat z narzędziami
Stanisław Stanisław		1 1					spadek dla dzieci — 36 kóp gr
Stanisław							spadek po żonie
Walenty							spadek po bracie
Wawrzyniec czeladnik							

³ AGAD, SW, nr 1, f. 78v.

Tendencje rozwojowe tego rzemiosła widać także z dużego napływu do Starej Warszawy mistrzów konwisarskich po roku 1500. Na ogólną liczbę 9, 5 było elementem napływowym⁴. Przybysze pochodzili z miast i wsi mazowieckich, przy

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	Kontakty		
			rodz.	gosp.	zawod.
Domaraczki Stanisław	1517	Lutomirsk			
Dyner Jerzy	1495—† ok. 1508				
Grzegorz	1513—† ok. 1519	Płock	Płock	Ciechanów	
			Sochaczew		
Marcin	1457—1460				
Marcin	1520—1537		Płock		
			Sochaczew		
Marcin	1525	Zakroczym			
Maciej	1442—1450				
Mikołaj	1508—1527				
Stanisław	1520—1526				
Stanisław	1510—† ok. 1513	Płock	Płock		
Stanisław	1507—† ok. 1515		Biała		
Walenty	1452	Płock	Płock		
Wawrzyniec czeladnik	1515				

czym jako mieszczenie warszawscy utrzymywali kontakt z ośrodkami, z których przybyli.

Najwięcej konwisarzy dostarczył Płock, który ze względu na to, jak również ze względu na silne kontakty finansowe, musiał odegrać dużą rolę w rozwoju tego rzemiosła w Warszawie.

O wyrobach konwisarzy w tym czasie niewiele wiadomo, surowiec, tj. cynę i ołów, a nawet miedź sprowadzali z Ciechanowa i pewnie z Gdańska.

⁴ AGAD, SW, nr 526, f. 50v, 51v, 55v, i inne.

Zakres ich wyrobów był nie- *Rzemiosła artystyczne* O KONWISARZE
co szerszy, niż to miało miejsce

później. Wiadomo np., że wspomniany Jerzy Dyner zrobił w roku 1495 wielki dzwon dla kościoła Świętego Ducha, za co otrzymał 20 kóp gr⁵. Należy zaznaczyć, że w tym czasie nie było w Warszawie ludwisarzy. Wypadki odlewania dzwonów przez konwisarzy miały miejsce i po roku 1525.

Pomimo stosunkowo małego znaczenia, jakie miało rzemiosło konwisarskie, wyroby ich znajdowały zbyt również w innych ośrodkach mazowieckich, jak Łomża czy Ciechanów. Konwisarz Jerzy Dyner ma wpłacić ratę 2 kopy gr za zakupiony od miasta plac — po powrocie z jarmarku w Łomży⁶, gdzie widocznie sprzedawał swoje wyroby.

⁵ AGAD, SW, nr 1, f. 23.

⁶ AGAD, SW, nr 1, r. 1495, f. 17.

Paśnicy

Paśnicy, podobnie jak konwisarze, nie odgrywali jeszcze żadnej roli w Warszawie w omawianym okresie. Rzemiosło to może posłużyć jedynie jako przykład tendencji rozwojowych rzemiosł artystycznych. Przez cały XV wiek mieszkało w Starej Warszawie tylko 2 paśników, o których nic bliżej nie wiadomo. W okresie od 1500 do 1525 roku występuje ich 14, przy czym 10 jest elementem napływowym. Ciekawe jest pochodzenie tych ludzi. Połowa z nich pochodziła z miast mazowieckich, ale byli też przybysze z zagranicy — z Pragi i Augsburga. Cudzoziemcy ci niewątpliwie zaciążyli nad późniejszym rozwojem rzemiosła paśniczego w Starej Warszawie.

W XV i początkach XVI wieku konwisarze należeli do ludzi nawet mniej niż średnio zamożnych.

Paśnicy robili pasy powszechnie noszone w XV i XVI wieku¹. Pasy te wykonane były albo z ogni w metalu kolorowych, czasem złożonych i srebrzonych, na podkładce ze skóry lub tkaniny, albo też były to pasy ze skóry z okuciami i ozdobami

¹ M. Gutkowska, *Historia ubiorów*. Lwów-Warszawa 1932, s. 48.

metalowymi. Mogli więc paśnicy zaliczać się zarówno do grupy

rzemiosł związanych z obróbką skóry, jak i metali. Wiadomości analogiczne z innych miast są różne, np. paśnicy przemyscy należeli do grupy rzemiosł skórzanych², natomiast paśnicy toruńscy do rzemiosł metalowych³ i wykonywali nawet pasy z metali szlachetnych. Ze skąpych źródeł warszawskich trudno ustalić, do jakiej grupy zaliczali się tu paśnicy. Ponieważ jednak Warszawa w tym okresie znajdowała się pod silnymi wpływami Pomorza, przypuszczać należy, że ukształtowało się to podobnie jak w Toruniu, gdzie cech ten był bardzo rozwinięty i istniał już od XIV wieku⁴.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	Kontakty		
			rodz.	gosp.	zawod.
Broszina Stanisław	1501				
Czubarowicz Maciej	1521—1527	Nowa Warszawa			
Jan	1503				
Jan	1514	Zaborowo			
Langmentel Kasper	1510—1515	Augsburg			
Maciej	1513	Wiśniewo			
Mikołaj	1436—1437	Freta			
Mikołaj	1515—ok. 1523	Rakowo			
Nyedbala Mikołaj (Czech)	1513—1525	Praga			
(Pikulik) Grzegorz	1521				
Pikulik Paweł	1509—1521				
Sandomirski Grzegorz	1509—1527			Piaszczno	
Sypnyewicz Stanisław	1521	Głupczyce			
Walenty	1457				
Zelenski Jan	1518	Nowe Miasto			
Zyska Jan	1524	Radzikowo			

² K. Arłamowski, *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*. Przemyśl 1931.

³ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*. Toruń 1933, s. 217.

⁴ S. Herbst, op. cit.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Broszina Stanisław		1					
Czubarowicz Maciej		1					
Jan						1	
Jan z Zaborowa							
Langmentel Kasper							
Maciej							
Mikołaj		1					
Mikołaj		1					
Nyedbala Mikołaj		1					
(Pikulik) Grzegorz							
Pikulik Paweł							
Sandomirski Grzegorz			1				
Sypnyewicz Stanisław							
Walenty							
Zelenski Jan							
Zyska Jan							

Potwierdza to drobny na pozór fakt, że przy wpisie paśnika Kaspra Langmentla z Augsburga w poczet obywateli Starej Warszawy poręczycielem był złotnik — Jan Mních⁵. Zaznaczyć należy, że poręczyciele bywali przedstawicielami albo tego samego, albo pokrewnego rzemiosła. Niestety, jest to tylko jedna wiadomość tego rodzaju. Możliwe, że paśnicy warszawscy, podobnie jak toruńscy w okresie upadku tego rzemiosła, wykonywali jedynie sprzączki, okucia i metalowe ozdoby do pasów. Jakkolwiek nie ma śladów eksportu ich wyrobów nawet do wsi podwarszawskich, to niewątpliwie w pierwszym dwudziestopięcioleciu XVI wieku daje się zauważyć pewien rozwój tego rzemiosła w Starej Warszawie, choćby tylko w napływie rzemieślników.

Nowa Warszawa ma w XV i początkach XVI wieku tylko 2 paśników, to: Jan ze wsi Ozynicze (1497) i Jan (1497). Ozynicze (1497) i Jan (1497).

⁵ AGAD, SW, nr 526, r. 1510, f. 48.

Ślusarze

Wyodrębnienie się ślusarzy i innych rzemiosł związanych z obróbką żelaza uważane jest za przejaw rozwoju rzemiosła kowalskiego w początkach okresu Odrodzenia. Ślusarze właśnie byli twórcami przedmiotów o dużej wartości artystycznej, jak: krat, zamków itp.¹

Najdawniejsza wiadomość o ślusarzach w Starej Warszawie pochodzi z roku 1428², a w Nowej Warszawie dopiero z roku 1471³.

W Starej Warszawie w omawianym okresie wystąpiło w źródłach dwudziestu pięciu ślusarzy, przy czym w pierwszym

¹ B. Kopydłowski, *Polskie kowalstwo architektoniczne*. Warszawa 1958, s. 11.

² Mikołaj ślusarz (1428—1467) SW, nr 525, s. 11; AGAD, SW, nr 527, f. 219.

³ Grzegorz ślusarz (1477—1480), *Księga ławnicza Nowej Warszawy z lat 1417—1485*. Kraków, Biblioteka Czartoryskich nr 3140. Korzystano z maszynopisu przygotowanego do druku przez prof. dra Adama Wolffa, s. 171, 187, 193, 194. *Acta consularia CNV, 1477 — 1545*. AGAD. Nowa Warszawa, nr 1, f. 805.

pokoleniu siedmiu, w drugim sześciu, a po roku 1500 — dwunastu.

Ludzie, którzy przyjęli prawo miejskie Starej Warszawy, pochodzili wyłącznie z Mazowsza.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	Kontakty		
			rodz.	gosp.	zawod.
Andrzej	1442—1467		Stenczłowicze Kamion Litwa Kraków		
Andrzej	1522				
Bartłomiej czeladnik	1444				
Jerzy	1519				
Jakub	1524				
Jan, Hanus	1442				
Kaspek Paweł	1503—1520				
b. i.	1481				
Kozel Marek	1513—1522	Płońsk			
Maciej	† ok. 1493		Blonie		
Maciej	1496—1505				
Michał	1429— † ok. 1445				
Michał	1498—1515				
Michał	1526				
Michno	1452				
Mikołaj	1428—1467				
Mikołaj	1454—1466				
Mikołaj, Miklasz	1499—1527				
Orzeszek Jan	1495—1508				
Paweł	† ok. 1500	Słupna (?)	Słupna		
Paweł	1518	Ciechanów			
Piotr	1442				
Przytula Stanisław	1524	Ciechanowiec			
Swantosław	1434				
Tomasz, Tomek	1445—1498			Wan-szow	
Wawrzyniec	1454				

Sądząc po stanie majątko- *Rzemiosła artystyczne* o *SLUSARZE*
wym ślusarze należeli do grupy
średnio zamożnych, drobnych rzemieślników, przy czym brak
jakichkolwiek wybitniejszych przedstawicieli tego zawodu.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Andrzej		1					
Andrzej							
Bartłomiej cze- ladnik							
Jerzy							
Jakub							
Jan, Hanus							nieokreślone do- bra i narzę- dzia rzemieśln.
Kąssek Paweł		1					
Kozel Marek							
Maciej		1					spadek dla dzieci: — 17 kóp gr
Maciej		1					
Michał		1					spadek po córce, srebro
Michał		2	1				
Michał			1				
Michno		1					
Mikołaj		1	1 ^{1/2}				
Mikołaj		1				1	
Mikołaj, Miklasz		1					
Orzeszek Jan		1 ^{1/2}				1	
Paweł						1	
Paweł							
Piotr							
Piżytula Stani- sław							
Swantosław							spadek po ro- dzicach srebro
Tomasz, Tomek		1					
Wawrzyniec		1					

Usytuowani byli głównie na przedmieściach — Freta, Czerskim i Nowomiejskim, gdzie mieli małe domki, ogrody lub place. Czasem nawet przypadało po dwóch właścicieli na jedną nieruchomości.

O działalności rzemieślniczej ślusarzy brak wiadomości⁴. Należeli do wspólnego cechu z kowalami, o czym świadczy przywilej Zygmunta I z roku 1527⁵ oraz pośrednio wspólne interesy ze starszymi cechu kowali⁶.

Pewnych wiadomości dotyczących zakresu pracy ślusarzy dostarczają różne odmiany nazw zawodu, którymi określano poszczególnych rzemieślników. Oprócz określenia „ślusarz”, spotyka się czasem „zegarnik”⁷. Ponieważ brak innych wzmianek na ten temat, trudno ustalić, czy zegarmistrzostwo w tym okresie wchodziło w zakres czynności ślusarzy warszawskich, czy też był to np. drugi zawód tylko pewnych określonych rzemieślników. Wypadki takie wystąpiły jedynie w Starej Warszawie.

W Nowej Warszawie ślusarze pojawili się w II połowie XV wieku. Byli bardzo nieliczni⁸ i jeszcze biedniejsi niż staro-miejscy.

Pod względem narodowościowym ślusarze tworzyli jednolitą grupę, wyłącznie polską, mimo niemieckiej nazwy rzemiosła używanej powszechnie w stosunku do nich⁹.

⁴ Spotyka się jedynie wzmianki o nieokreślonych narzędziach rzemieślniczych, np. SW, nr 525, s. 145 i inne.

⁵ Wyd. T. Wierzbowski, op. cit., nr 32 i potwierdzenie tego przywileju w roku 1531, nr 41.

⁶ 1503—1505 r., AGAD, SW, nr 1, f. 59.

⁷ Np. Michał zwany Miklaszem (1498—1515), AGAD, SW, nr 529, f. 89v, 91v, 92.

⁸ Od 1471 do 1500 r. — czterech, od 1500 do 1525 r. — trzech. Na siedmiu rzemieślników są dwa wpisy do ksiąg miejskich; jeden z Mazowsza i jeden bez podania miejsca pochodzenia.

⁹ Clynesmed, Clensmed, Cleynsmit, slosser, cleszmyth.

Wnioski

Analiza sytuacji i przemian, jakim podlegały rzemiosła artystyczne istniejące w Starej i Nowej Warszawie w XV i XVI wieku, nasuwa kilka wniosków ogólnych.

Przede wszystkim stwierdzić można, że rozwój rzemiosł artystycznych w Warszawie, który trwał przez cały XVI i XVII wiek, rozpoczął się na przełomie XV i XVI wieku. Daje się to zauważyć zarówno w stosunku ilościowym rzemieślników artystycznych jak i w rozszerzeniu zakresu wyrobów, zastosowaniu nowych surowców, a także w pojawieniu się nowych rzemiosł, przedtem prawie nie istniejących (paśnicy, konwisarze). Warszawa stała się atrakcyjnym miejscem zamieszkania nawet dla rzemieślników z większych ośrodków artystycznych, jak Kraków, nie mówiąc o miastach mazowieckich. Prawdopodobnie łączy się to ze wzrostem znaczenia politycznego Warszawy, która staje się stolicą Mazowsza, a także wiąże się z obecnością tu dworu książęcego i jego potrzebami oraz z ogólnym wzrostem zamożności mieszkańców.

Tym niemniej zasięg terytorialny wpływów warszawskich rzemieślników artystycznych w omawianym okresie nie wy-

szedł poza Mazowsze, mimo dość silnych powiązań rodzinnych i gospodarczych z dalszymi ośrodkami. Przy omawianiu ewentualnych oddziaływań artystycznych na rzemiosło warszawskie należy wziąć pod uwagę charakter kontaktów, jakie utrzymywali z różnymi miastami. Przede wszystkim były to stosunki handlowe, finansowe lub rodzinne. Ich jednostronny charakter wynika z rodzaju źródeł — ksiąg sądowych, gdzie nawet umowy o wykonanie jakichś większych dzieł zapisywano rzadko, a w księgach warszawskich miało to miejsce jeden raz. W tym stanie rzeczy sprawy takie jak kontakty artystyczne nie znalazły odzwierciedlenia. Można podejrzewać w pewnych wypadkach, że rzemieślnicy warszawscy sprowadzali wyroby z innych miast jako wzory. Mimo handlowego charakteru tych kontaktów, rzemieślnicy jeżdżąc do różnych miast interesowali się na pewno tamtejszymi wyrobami rzemieślniczymi, co musiało pozostawić jakieś ślady.

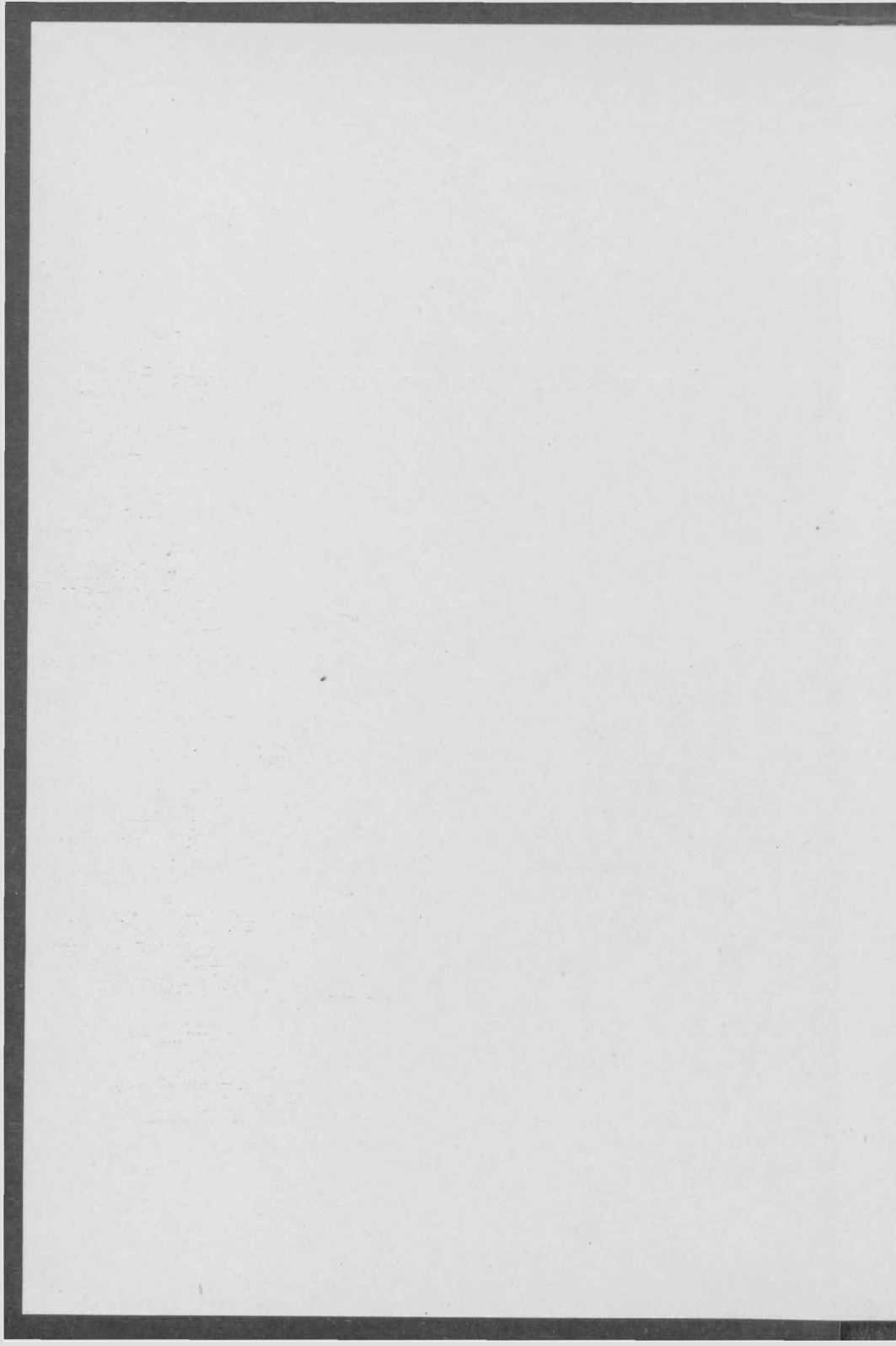
Kontakty te zmieniają się w przeciągu 100 lat. Ogólnie w okresie początkowym jest pewna przewaga stosunków z miastami na wschodzie, od roku 1450 przesuwają się na zachód i północ. Z zestawienia statystycznego wynika, że w okresie późniejszym Warszawa związana była z Pomorzem, następnie ze Śląskiem i Wielkopolską.

Pozycja społeczna i gospodarcza rzemieślników artystycznych w Starej Warszawie była ogólnie bardzo wysoka, zwłaszcza haftarzy, złotników i malarzy. Pozostałe rzemiosła nie osiągnęły w tym czasie tej pozycji, ponieważ rozpoczynały dopiero swoją działalność w początkach XVI wieku.

Na przykładzie rzemiosł artystycznych wyraźnie widać różnicę w strukturze gospodarczo-społecznej, między Starą i Nową Warszawą, gdzie rzemiosła te nie rozwinęły się wcale.

Skład narodowościowy tych rzemiosł był bardzo jednolity — w przeciwieństwie do innych ośrodków artystycznych — tu przeważali Polacy. Cudzoziemcy stanowili około 10%, głównie Niemcy i jeden Czech. Na ośmiu rzemieślników artystycznych obcego pochodzenia było pięciu złotników, czyli że głównie w tym rzemiośle dały się zauważyć wpływy niemieckie.

Rzemiosła budowlane

Muratorzy

W XV wieku rzemiosło to było w Warszawie reprezentowane bardo nielicznie — dwóch przedstawicieli w I połowie XV wieku i trzech w II połowie XV wieku. Dopiero w początkach XVI wieku ilość ich zwiększyła się znacznie. W pierwszym dwudziestopięcioleciu było w Starej Warszawie siedemnastu muratorów. W Nowej Warszawie był jeden — M y t k a (1510), o którym nic nie wiadomo.

Muratorzy Starej Warszawy zaliczali się całkowicie do grupy średnio- lub mniej niż średnio zamożnej. Zamieszkiwali na przedmieściach: Freta, Czerskim i Nowomiejskim lub pod murami, wyjątkowo przy ulicach oddalonych od Rynku (Szeroki Dunaj, Krzywe Koło). Majątek nieruchomy stanowiły przeważnie domy drewniane, ogrody lub place. Sumy pieniędzy, które pożyczali lub dziedziczyli, były dość drobne (najwyżej 20 kóp gr). Nie mieli żadnych zajęć ubocznych, mimo sezonowości ich pracy.

Pochodzenie muratorów warszawskich jest trudne do ustalenia. W oparciu o nieliczne stosunki finansowe i rodzinne można przypuszczać, że ci, którzy stanowili element napływo-

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamie- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Andrzej		1					spadek dla synów —3 kopy gr; spadek dla siostry —2 kopy gr
Andrzej							
Andrzej z przed- mieścia		1					
Bartłomiej							30 kóp gr u Bernardy- nów
Białek Jan		2					śłodownia
Dawid		1					spadek dla syna — 4 kopy gr
Jerzy Czech							
Jerzy							
Grzegorz		1		1			
Jakub							
Jan, Hanusz			1				
Maciej			1				
Maciej			1				
Nikel							
Mikołaj		1					
b. i. Niemiec							
Paweł		1					
Szymon							
Szymon		1				1	spadek po żonie — 23 kopy gr
Tatura Mikołaj							
Zawalidroga Jan		1					
Zobak Jan		1					

wy, pochodzili w większości z *Rzemiasta budowlane* o *MURATORZY* okolic Warszawy (Wielka Wola, Mińsk, Nowa Warszawa). W początkach XVI wieku pojawili się w Warszawie pierwsi muratorzy z większych ośrodków, np. Jan Białek, który przybył prawdopodobnie z Poznania, następnie dwaj Czesi — Jerzy i Mikołaj oraz jeden Niemiec o nieznanym imieniu.

Ogólnie muratorzy (z wyjątkiem pewnie tych ostatnich) nie utrzymywali kontaktów z innymi miastami w Polsce, ani handlowych, ani rodzinnych, a tym bardziej zawodowych.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	K o n t a k t y		
			rodz.	gosp.	zawod.
Andrzej	1458—1460		Gdańsk		
Andrzej	1493—† ok. 1499				
Andrzej z przedmieścia	1508—† ok. 1523				
Bartłomiej	1521—† ok. 1522	Czersk	Czersk		
Białek Jan	1494—1535				
Dawid	1502—† ok. 1505				
Jerzy	1513	Czechy			
Jerzy	1513—1515				
Grzegorz, Gryger	† ok. 1527				
Jakub	1520				
Jan, Hanusz	1518—† ok. 1530				
Maciej	1524				
Maciej	1526				
Nikel	1475				
Mikołaj	1499—1510				
b. i.	1514	Niemcy			
Paweł	1520—1527				
Szymon	1529				
Szymon	1436—† ok. 1449				
Tatura Mikołaj	1427				
Zawalidroga Jan	1491—1510				
Zobak Jan	1501—1522	Mińsk (?)		Mińsk Nowa Wola	

Źródła nie przekazały wiadomości o ich pracy. Przypuszczać należy, że przy budownictwie mieszczańskim korzystano głównie z usług rzemieślników warszawskich, z wyjątkiem może niektórych przedstawicieli patrycjatu. Potwierdza to fakt, że kamienice warszawskie były bardzo tanie w porównaniu np. z cenami kamienic krakowskich. Koszt wybudowania przeciętnej kamienicy w Starej Warszawie wynosił od 30 do 60 kóp gr. Niewątpliwie do takich prac nie opłacało się sprowadzać obcych muratorów, gdyż suma wydana na to przewyższyłaby wartość domu. Tym niemniej są to tylko wnioski pośrednie. Bezpośrednie źródła nie przekazują żadnych umów o wybudowanie domu itp. Są jedynie drobne wzmianki w rodzaju sporów o zrobienie złego muru przez Jerzego muratora dla rajcy Mikołaja Kazuba¹, wymurowanie komina lub kanału ściekowego — notowane tylko w wypadku jakichś zatargów.

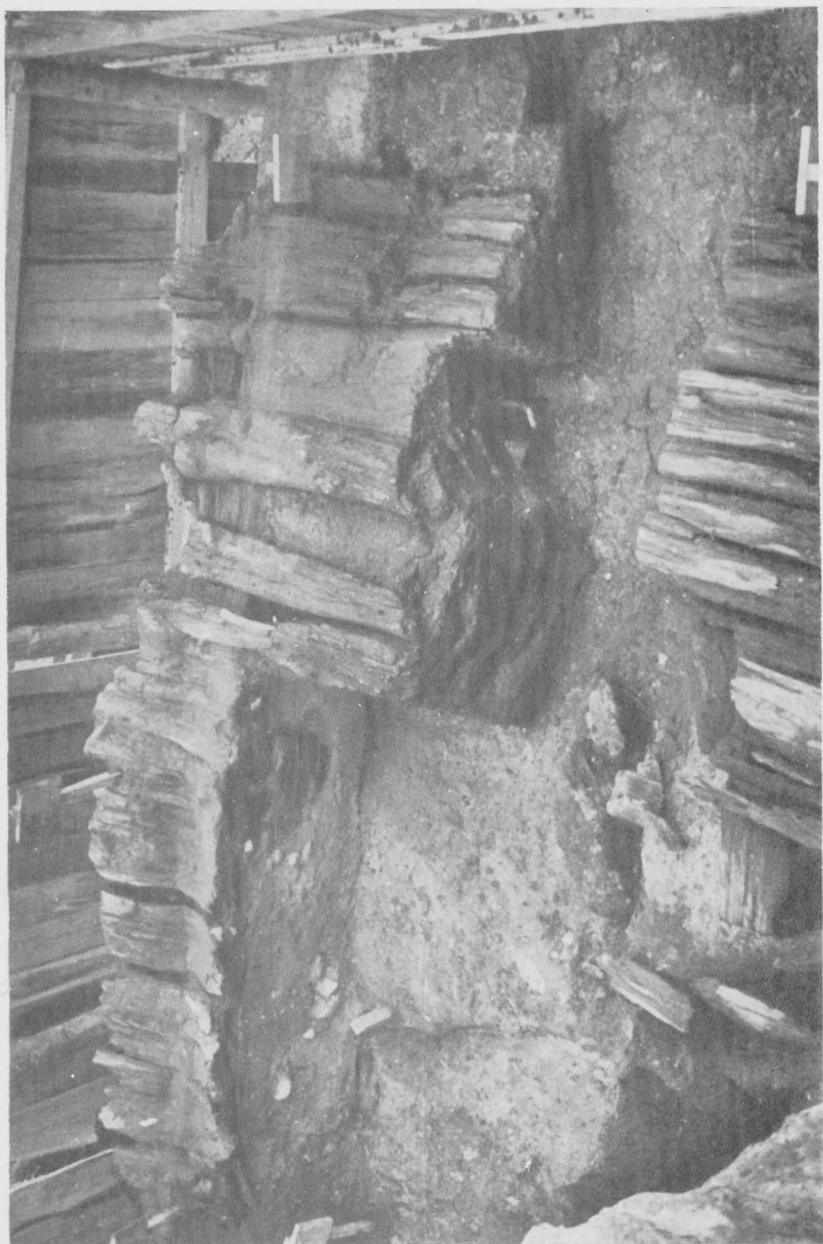
Z dużą ostrożnością można przyjąć niektóre należności jako wynagrodzenie za prace budowlane², choć nigdzie nie zostało to wyraźnie powiedziane. Należności te są, w stosunku do prac np. złotniczych i malarskich, bardzo niskie — od kilkunastu gr do kilku kóp gr. Wyjątkowo Nikel murator w roku 1475 otrzymał 12 kóp gr za wymurowanie nagrobka w kościele Świętego Jana³. Poza tym nie widać udziału muratorów warszawskich w budowie kościołów, z wyjątkiem drobnych prac, za które otrzymywali groszowe wynagrodzenie⁴. Wiadomo jednak, że w tym czasie prowadzono prace budowlane przy kościołach, a co więcej są wiadomości o działalności obcych muratorów

¹ AGAD, SW, nr 529, f. 74v, 75, r. 1515.

² Tak np. przypuszcza St. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa 1954, s. 205 — że w wypadku Mikołaja Tatury, należność 3 kopy gr od Łukasza rzeźnika jest wynagrodzeniem za budowę domu. SW, nr 525, s. 4.

³ AGAD, SW, nr 1, f. 43.

⁴ Należność 10 gr dla Szymona muratora w roku 1449 prawdopodobnie za jakieś prace budowlane przy kościele Świętego Jana. SW, nr 525, s. 264.

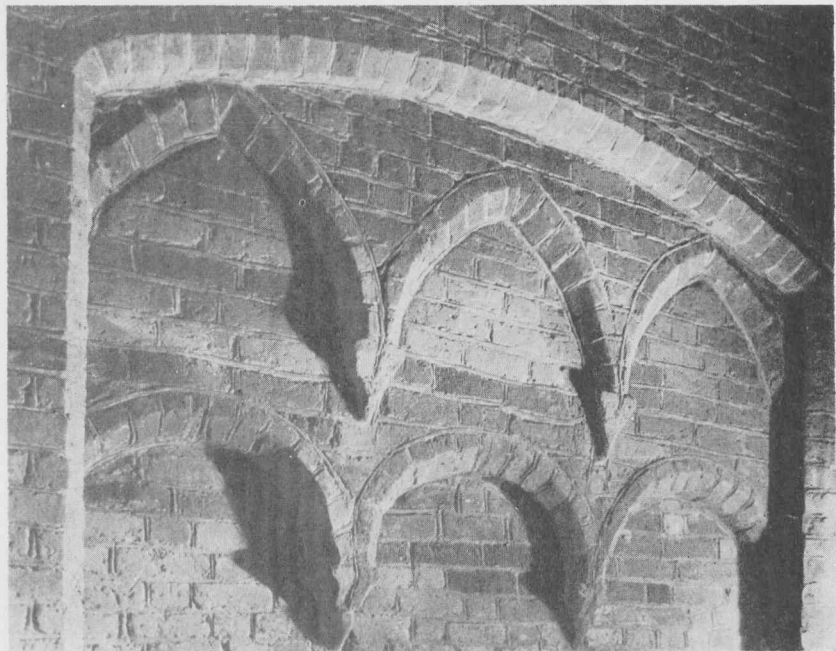

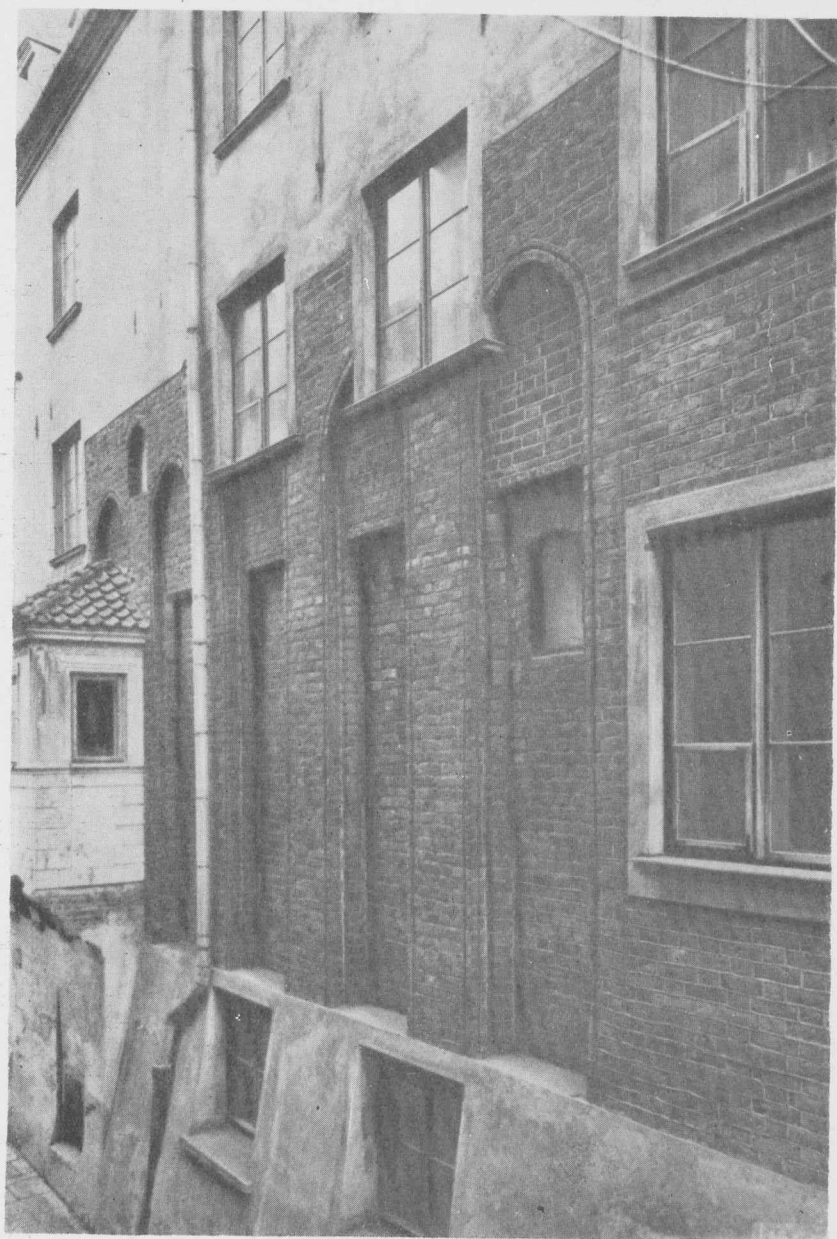
XX

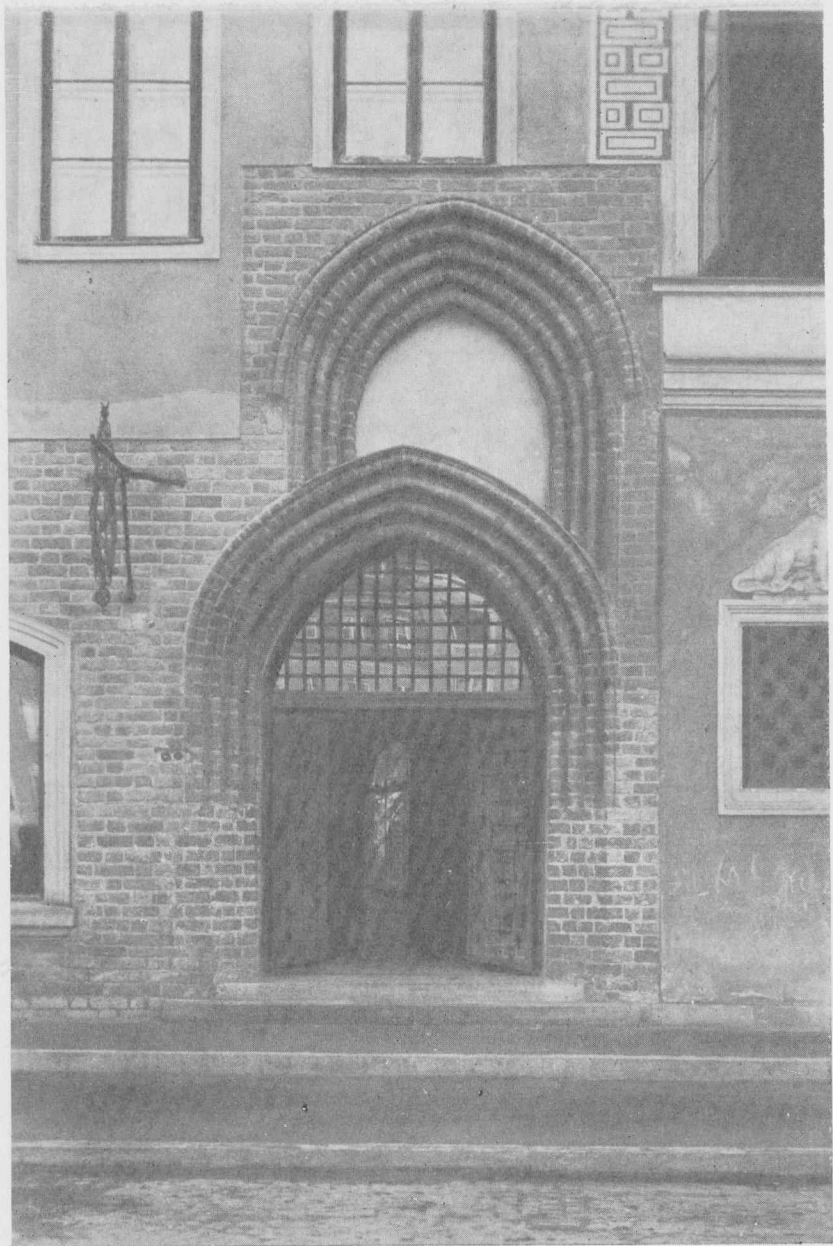

XXI

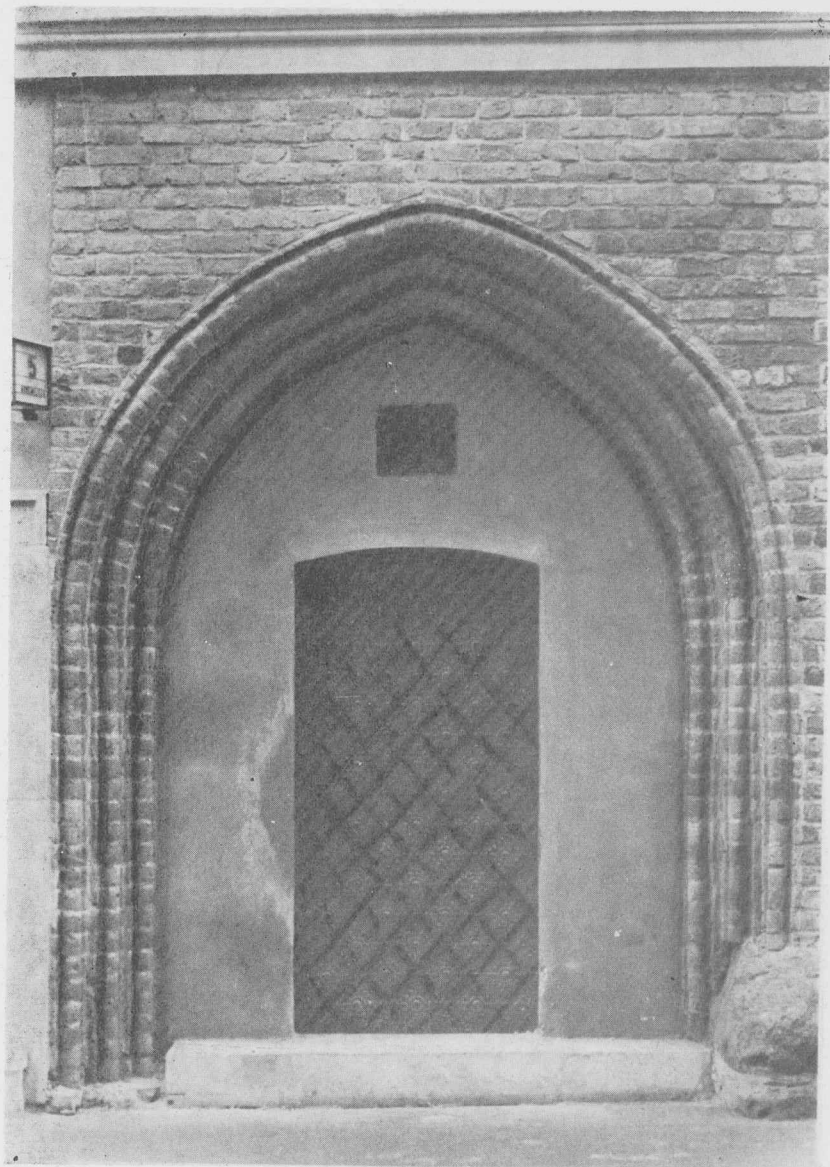

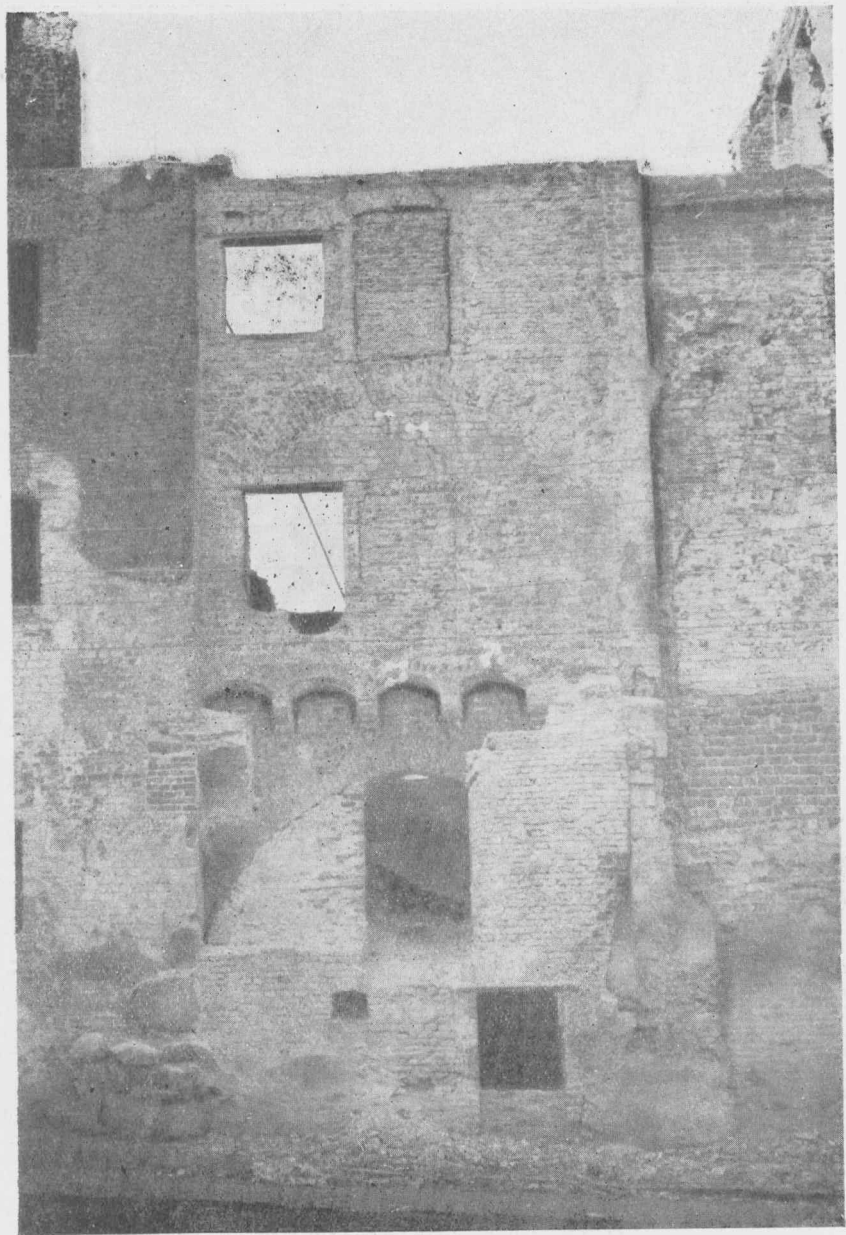
XXIII

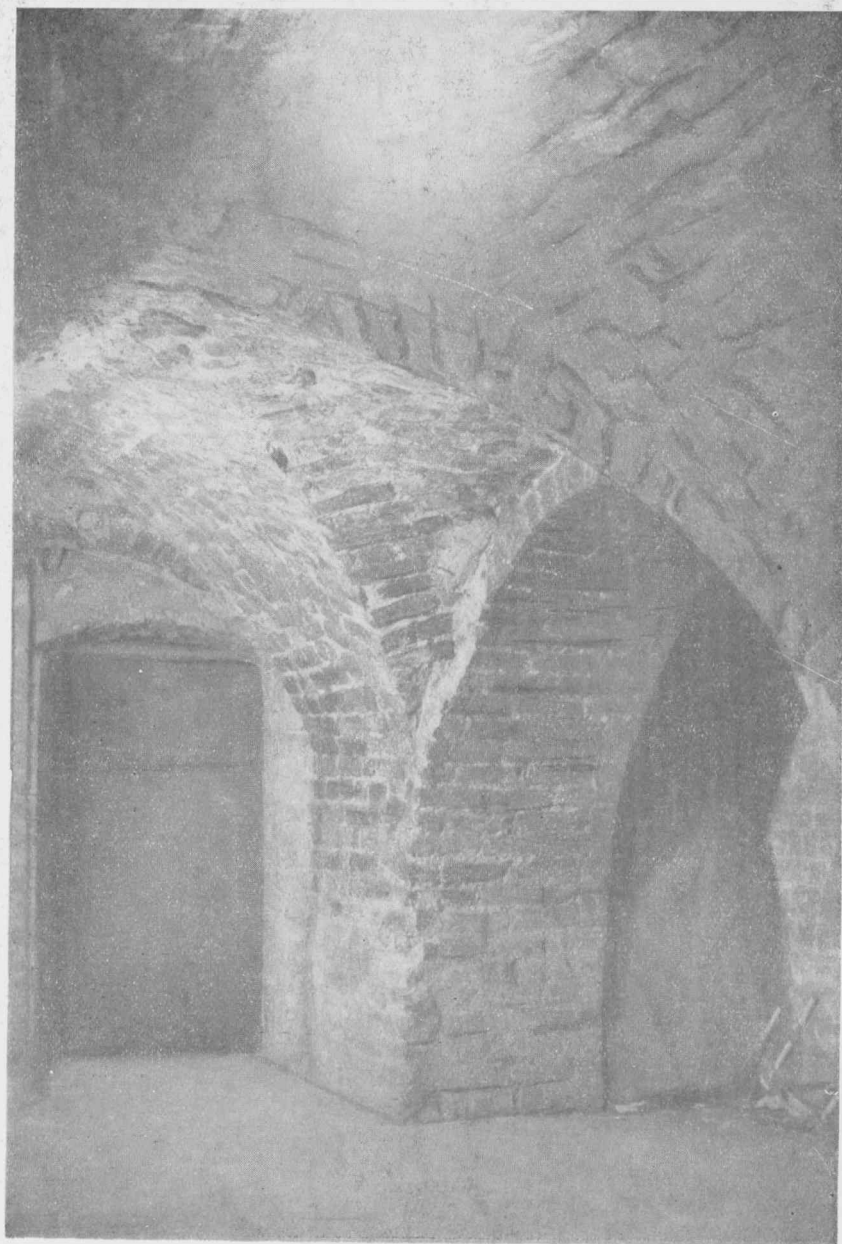

XXVIII

przy tych pracach. Wiadomości *Rzemiosła budowlane o MURATORZY* te zasługują na szersze omó-

wienie z uwagi na ich znaczenie przy ustalaniu poziomu muratorów warszawskich. Najbardziej charakterystyczna jest sprawa remontu dachu kolegiaty, w którą wciągnięty został książę mazowiecki i rady obu zainteresowanych miast: Starej Warszawy i Gdańska.

W roku 1473 do naprawy dachu na kościele Świętego Jana sprowadzono muratorów z Gdańska — Mikołaja i Piotra, którzy dach pokryli przy użyciu własnego wapna i dachówek. Zrobili to jednak źle, jak wynika z listów książąt Bolesława III i Janusza II oraz rady Starej Warszawy do rady miasta Gdańska, dach groził ruiną w niecały rok od jego naprawy⁵.

Przed rokiem 1521 przy odbudowie kościoła Bernardynów po drugim pożarze⁶ pracował prawdopodobnie murator Bartłomiej z Czerska, za co należało mu się od Bernardynów 30 kóp gr⁷.

⁵ Dwa listy z tego samego roku 1473; do rady miasta Gdańska, od rady miasta Starej Warszawy w języku niemieckim i od książąt w języku łacińskim — Arch. Woj. w Gdańsku, 300 D/7, 54 i 300 D/6, 80. W listach tych podane są tylko imiona muratorów, natomiast Theodor Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbesgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Leipzig 1858, s. 321 — podaje ich nazwiska; Piotr Sommerfeld i Mikołaj Tyrold, bez określenia źródła, gdzie wystąpiły. Znani mu byli prawdopodobnie z ksiąg miejskich gdańskich. Za Hirschem nazwiska te podane są w Sprawozdaniach Komisji do Badania Hist. Sztuki w Polsce t. VI, PAU, Kraków 1900, s. 98 oraz u St. Łoży, op. cit., s. 286 i 317. St. Łoża poza tym niesłusznie podał, że muratorzy ci budowali kościół Świętego Jana, gdyż jedynie naprawiali dach.

⁶ J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie pod względem historycznym*. Warszawa 1855.

⁷ AGAD, SW, nr 1, f. 208 i 216v.

W roku 1514 kapituła plocka, za pośrednictwem biskupa Erazma Ciołka, sprowadziła muratora Niemca o nieznanym imieniu, z Warszawy do prac przy katedrze plockiej⁸.

Jak widać, muratorzy spoza Warszawy pracowali nie tylko przy budowie, ale nawet przy naprawie dachu na kościele, a jedyny murator z Warszawy sprowadzony do innego miasta był Niemcem, który w Warszawie przebywał krótko, bo brak o nim wiadomości w księgach miejskich.

⁸ St. Łoza, op. cit., s. 214; *Acta capitulorum capituli Plocensis*, p. 144.

Cieśle

Rzemieślnicy ciesielscy, jakkolwiek dość liczni i poszukiwani, nie osiągnęli znaczenia w mieście. Ich niska pozycja społeczna i ubóstwo, a w związku z tym brak transakcji i spraw finansowych, spowodowały, że ze źródeł wiadomo o nich bardzo niewiele. W Starej Warszawie w latach 1427—1500 stwierdzono istnienie jedynie dwóch cieśli, co nie może odpowiadać faktycznemu stanowi rzeczy przy dużej zabudowie drewnianej. Cieśli mogło być więcej, zwłaszcza że w latach 1500—1525 znamy ich trzydziestu trzech. Taka różnica ilościowa jest niemożliwa, nawet jeżeli się weźmie pod uwagę rozwój rzemiosł budowlanych po roku 1500.

Napływ przedstawicieli tego rzemiosła do Starej Warszawy w początkach XVI wieku jest bardzo duży. Na trzydziestu pięciu cieśli przybyło osiemnastu; widocznie nastąpiło to w związku z ruchem budowlanym i możliwością osiedlenia się na rozbudowujących się w tym czasie przedmieściach.

W przeciwieństwie do muratorów, którzy w większości rekrutowali się ze stanu mieszczańskiego — cieśle pochodzili ze wsi, i to głównie ze wsi mazowieckich.

Nazwisko, imię	Daty występowania	Pochodzenie	
		wieś	miasto
Albert	1516	Krusze	
Bor Maciej	1516		
Błażej	1493—1521		
Broda, Brodka Maciej	1524—1525		Poznań
Broda, Brodka Stanisław	1512—1534	Wyczółki	
Feliks	1521		
Folwarski Piotr	1510		
Garwolik Paweł	1516		Garwolin
Jerzy	1509— † ok. 1523		
Grzegorz	1513—1526		
Januszewicz Jan	1506		Lbiska
Januszewicz Mikołaj	1514	Pracze	
Jan Czech	1499—1524		
Jan	1522		Karczew
Jan	1526	Książenica	
Koszut Jan	1513	Jazdów	
Koznik Jan	1526		
Krakowska b. i.	† ok. 1518		
Kubaszka Maciej	1511	Kazuń	
Kubaszka Stanisław	1510—1526		
Maciej	† ok. 1525		
Miaskowicz Maciej	1522	Ojrzanowo	
Mikołaj	1427		
Parzniewski Paweł	1522		
Piotr	1494—1520		Garwolin
Piechota Maciej	1526		
Pywko Mikołaj	1522	Wojcieszyn	
Rokitka Maciej	1518— † ok. 1534		
Rokitka Michał	1500—1514		
Szamon	1517	Sierakowo	
Skwarski Stanisław	1519		
Stepyna Marcin	1522	Dzekrinecz(?)	
Stapina Maciej	1496— † ok. 1509	Szymanów	
Wacław	1522	Lutomirsk	
Wyoteszka Jakub	1513		

Cieśle mieszkali wyłącznie na przedmieściach: Czerskim

i Nowomiejskim w drewnianych domkach. Ani jeden z nich nie dorobił się większego majątku, ponieważ praca ich musiała być bardzo nisko płatna. Wynikało to z wartości domów drewnianych, których cena nie przekraczała 10 kóp gr. W jednym wypadku znana jest należność dla cieśli nowomiejskiego — Jana Białego, za prace budowlane przy kościele Najświętszej Marii Panny¹. Należność ta wynosiła 1/2 kopy gr i musiała być w przypadku cieśli tak znaczna, że zasługiwała na zapis w księdze miejskiej.

Pięciu cieśli osadziła księżna Anna na przedmieściu Czerskim, dając im, podobnie jak Maciejowi architektowi, place na budowę domów². Możliwe, że ludzie ci byli zatrudnieni przy pracach budowlanych na Zamku.

Podajemy przykładowo stan majątkowy dziesięciu cieśli.

Nazwisko, imię	Nieruchomości i majątek						
	kamienica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Albert							
Bor Maciej							
Błażej		1					
Broda, Brodka Maciej		1					
Broda, Brodka Stanisław							
Feliks							
Folwarski Piotr							
Garwolin Paweł							
Jerzy		1					spadek dla córki — 1 kopa gr
Grzegorz		1	1				

¹ AGAD, NW, nr 1, f. 688—689, r. 1491.

² Metryka koronna, nr 8, f. 27 — materiały E. Łopacińskiego.

Podobnie przedstawia się sytuacja cieśli w Nowej Warszawie, z tym że byli oni jeszcze biedniejsi niż staromiejscy. Niektórzy nie mieli nawet własnej nieruchomości i mieszkali jako komornicy.

Nazwisko, imię, pochodzenie	Daty występo- wania	Nieruchomości i majątek						
		kamic- nica	dom	plac	rola	spichl.	ogród	inne
Biały Jan	† ok. 1491							1 ¹ / ₂ kopy gr—od o- piekunów kościola NMP
Błażej z Wilna	1459							
Jabram	1463							
Jakub	1503							
Jan	1481—1493		1	1				
Jan	† ok. 1495		1					
Jan	1482—1493							komornik
Michał	1480—1501		1					
Mylczek Piotr	1476—1500		1					
Piotr	1463—1477		2					
Piotr	1498							
Piotr	1499							komornik
Riszyn Jan	1486							
Zygmunt	1465		1					
Słypka Jan	1488							
Stanisław z Biłży	1494							

W latach 1417—1525 było ich szesnastu, z czego dwunastu w XV wieku. Z początku XVI wieku znane są tylko cztery wpisy cieśli w poczet obywateli Nowej Warszawy. Oprócz nich pracowali tu na pewno także cieśle, stali mieszkańcy Nowej Warszawy, o których nie zachowały się żadne wiadomości. Chociaż pochodzenie przybyszów nie zostało zaznaczone przy wpisach, to przez analogię ze Starą Warszawą przypuszczać należy, że rekrutowali się również głównie z chłopów mazowieckich.

Ceglarze-strycharze, zduni

Specyfikacja rzemiosł, które zajmowały się obróbką gliny, jest dość trudna. Rzemiosła te, ze względu na łatwość zdobycia surowca, rozwinęły się bardzo, zwłaszcza w Nowej Warszawie. Ludzie ci określane są różnie: ceglarze, strycharze, gliniarze, zduni i garncarze. Robili oni cegły, dachówki, kafle oraz pokrywali dachy i stawiali piece. Spośród tych licznych określeń wyodrębniają się dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich, to zduni-garncarze¹. Garncarze oprócz garnków glinianych robili też kafle², z których, być może, stawiali sami piece. Ta grupa rzemieślników jest charakterystyczna dla Nowej Warszawy, gdzie była szczególnie liczna. Na dwudziestu czterech przedstawicieli tych rzemiosł w latach 1417—1525 — dwudziestu jeden to zduni-garncarze, a czterej określani jako strycharze i ceglarze.

¹ Najczęściej spotykane w źródłach połączenie określeń; „lutifigulus alias zdun”.

² Z tego okresu znane są tylko czarne kafle garnkowe i miskowe. Nie ma kafli glazurowanych. Pokryte zieloną glazurą są gotyckie zwieńczenia pieców, odnalezione na Starym Mieście przez KBDW.

Druga grupa rzemieślników, to ceglarze zwani też strycharzami, przy czym oba te określenia często występują łącznie³. Wynika stąd, że robili oni w swoich warsztatach i cegły i dachówki⁴ oraz pewnie pokrywali dachy.

Stara Warszawa

Nazwisko, imię, pochodzenie	Daty występo- wania	Nieruchomości i majątek						
		kamie- nica	dom	plac	rola	spi- chlerz	ogród	inne
Jerzy stry- charz	1513—1525		1	1				
Grzegorz ce- glarz	1463							
Jan strycharz z Sobielew- skiej Woli	1519—1523		1		1			
Michał zdun z Nadarzyna	1508							spadek dla żony
Paweł garn- carz	1452							
Piotr ceglarz	1494		2					
	† ok. 1519							
Stanisław ce- glarz	1467							
Szymon gli- niarz	1495—1498							
Szymon ce- glarz	1467							
Tholen Jan, garncarz- zdun	1440—1447							spadek po ojcu i po żonie
Tholen Miko- łaj garncarz	1437							
	† ok. 1440				1			

³ Np. Piotr ze Starej Warszawy określany jest jako „latrifex, latericida, latricida” i jako strycharz. AGAD, SW, nr 1, f. 12, 40v, 45v i inne.

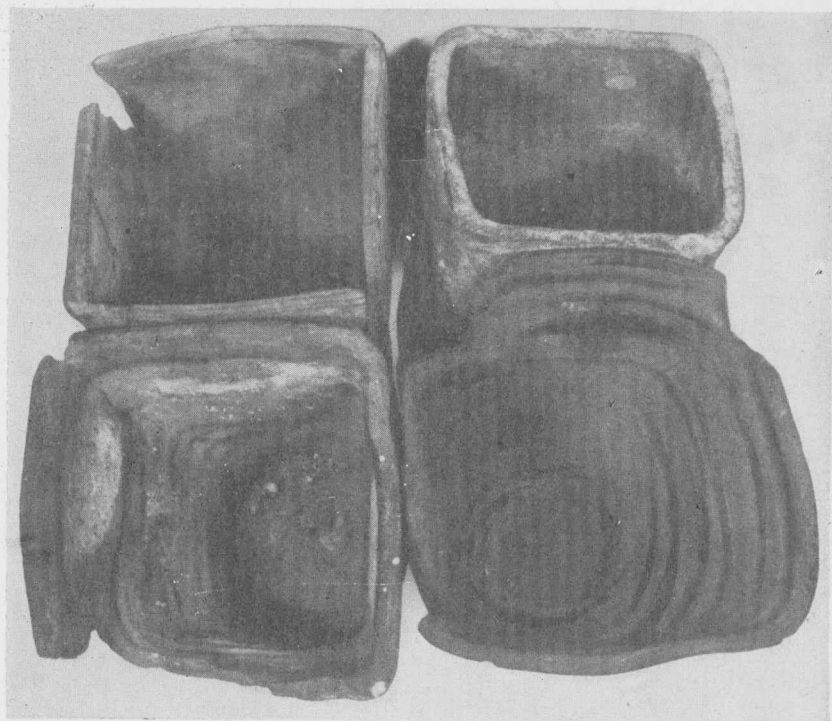
⁴ Oprócz cegieł zwykłych odnaleziono też cegły glazurowane na fragmencie obramienia okiennego przy ulicy Jezuickiej nr 2. St. Żarym, op. cit. s. 2.

XXIX

XXX

XXXIII

Ten rodzaj rzemiosła charakterystyczny jest dla Starej Warszawy, gdzie na jedenastu przedstawicieli w omawianym okresie było ich sześciu. Potwierdzenie tego stanu rzeczy widać w lokalizacji cegielni. Na podstawie przejranych materiałów archiwalnych udało się ustalić istnienie pięciu cegielni, z których cztery związane były ze Starą Warszawą.

Nowa Warszawa

Nazwisko, imię, pochodzenie	Daty występowania	Nieruchomości i majątek						inne
		kamienica	dom	plac	rola	spichlerz	ogród	
Andrzej garncarz	1465—1488		1					
Andrzej garncarz	1509—1513		1					
Bartłomiej gliniarz	1516		1	1				
Drzyszczek Maciej garncarz	1487—1517		2	1	1			
Głód Mikołaj garncarz	1476						1	
Głoth Maciej zdun	1494		1					
Gosch Jan garncarz	1495—1496							
Goszdo Maciej zdun	1484—1500		1					
Jan garncarz, zdun	1452—1488		1					posag żony 1 ¹ / ₂ kopy gr
Jan garncarz	1501—1510			1				
Litwan Maciej garncarz	1525							
Markowicz Piotr garncarz	1512—1525		1		1			
Marek garncarz, zdun	1489—1510		2	1				
Marcin garncarz	1513 — † ok. 1525		1					
Maciej garncarz	1454		1					
Maciej garncarz	1487							
Maciej garncarz, zdun	1487—1501		2	1	1			
Maciej zdun	1501—1510		1	1				
Maciej garncarz z Biłży	1514							warsztat
Mikołaj zdun	1510			1				
Stanisław garncarz	1419							
Stanisław strycharz	1454—1465		1		1			cegielnia
Stanisław garncarz, zdun	1500—1501		1					
Wawrzyniec strycharz	1492							

Najstarsza cegielnia, znana od roku 1466⁵, położona była obok kościoła Świętego Ducha. Na Czerskim przedmieściu były dwie cegielnie: książęca, którą w roku 1526 użytkowali bernardyni⁶, i miejska. Ostatnia, położona za kościołem Najświętszej Marii Panny na Nowym Mieście, należała do kościoła Świętego Jana⁷. Poza tym na Czerskim przedmieściu było 6 pieców wapienniczych. Z nową Warszawą natomiast związana jest tylko jedna cegielnia, istniejąca już od roku 1465⁸.

Rzemieślnicy ci, ogólnie średnio zamożni, w Nowej Warszawie osiągnęli większe znaczenie. Świadczy o tym nie tylko ilość przedstawicieli, ich większe znaczenie w mieście⁹, lecz przede wszystkim dążność do ekspansji na cały region, czego nie wykazują rzemieślnicy staromiejscy. Mieli oni różne kontakty ze szlachtą mazowiecką. Są to bliżej nieokreślone zależności, mimo to można podejrzewać, że niekiedy chodzi tu o sprzedaż wyrobów zdunów-garnarzy czy ceglarzy nowomiejskich. Piotr Markowicz po roku 1525 starszy cechu garnarzy w Nowej Warszawie — w roku 1518 wykonywał bliżej nieokreślone prace budowlane dla księcia w Zakroczymiu, do których miał dostarczyć cegły¹⁰. Mimo, że jest to jedyna wiadomość tego rodzaju, świadczy jednak o ruchliwości rzemieślników nowomiejskich. Przypuszczać należy, że nie mógł to być wypadek odosobniony, tym bardziej, że garnarze-zduni nowomiejscy mieli zezwolenie na handel swymi wyrobami w Starej Warszawie, gdzie jeszcze do połowy XVI wieku mieli na Rynku 2 budki¹¹. Ważne jest, że oprócz sukiennictwa był to jedyny wypadek ekspansji rzemiosła nowomiejskiego na teren Starej Warszawy.

⁵ AGAD, SW, nr 527, f. 202v.

⁶ Metryka Koronna nr 41 — materiały E. Lopacińskiego.

⁷ AGAD, SW, nr 1, f. 175.

⁸ Księga ławnicza NW, Bibl. Czartoryskich, nr 3140, s. 139.

⁹ Jan zdun-garnarz w latach 1472 i 1473 ławnik Nowej Warszawy.

¹⁰ AGAD, NW, nr 1, f. 477.

¹¹ Wiadomo z późniejszego cytowania dawnych przywilejów Nowej Warszawy, AGAD, NW. nr 3, f. 123, 124, r. 1559.

Szklarze

Szklarzy warszawskich z racji wykonywanych prac (szyby, witraże) można zaliczyć do rzemiosł budowlanych. Jedy-
nym źródłem wiadomości o ich pracy jest ustawa cechu szklar-
skiego z roku 1556¹. W ustawie tej zostało wyraźnie zaznaczone,
że szklarze warszawscy nie będą stosowali się do wymagań
stawianych tym rzemieślnikom w innych miastach, ponieważ
nie umieją tego robić. Chodziło przede wszystkim o malowanie
i wypalanie 3 obrazów na szkłe, co należało wykonać na egzami-
nie mistrzowskim, czyli że każdy szklarz musiał być również
malarzem. Szklarze warszawscy zaznaczyli, że pozostawiają tę
umiejętność tym, którzy stoją od nich na wyższym poziomie
w zakresie rzemiosła, a więc głównie cudzoziemcom osiedlają-
cym się w Warszawie. Sami zaś, zgodnie z ustawą, nie mają
obowiązku tego czynić.

Ustawa świadczy więc o niższym poziomie szklarzy staro-
miejskich w stosunku do szklarzy z większych ośrodków
w Polsce i za granicą, jeszcze w połowie XVI wieku. Podobnie

¹ Al. Wejnert, *Ustawa cechu szklarskiego z roku 1556*. Starożytności warszawskie, t. IV, s. 369—400.

więc musiało być i w XV wieku, tym bardziej, że przedstawiciele tego rzemiosła, którzy w tym czasie przyjęli prawo miejskie w Starej Warszawie, przybyli wyłącznie z małych miast mazowieckich.

Kontakty ich ograniczały się do Nowej Warszawy, która nie miała własnych szklarzy i mieszkańcy jej musieli zapewne korzystać z usług szklarzy staromiejskich.

Ich pozycja społeczna i zamożność, w XV wieku niska, w ciągu XVI wieku poprawia się, wraz ze wzrostem ilości rzemieślników, których w XV wieku było trzech, a w pierwszej ćwierci XVI wieku już ośmiu².

Nazwisko, imię, pochodzenie	Daty występowania	Nieruchomości i majątek						
		kamienica	dom	plac	rola	spichlerz	ogród	inne
b. i z Poznania	1447							
b. i. z Rożana	1483							spadek dla żony — 5 kóp gr
Andrzej z Janowa	1517—1526							spadek — 20 ¹ / ₂ kopy gr
Andrzej	1503—† ok. 1507		1					
Grzegorz	1497—1522						1	
Jan	1517—1534							spadek dla dzieci
Marcin	1494—† ok. 1517						1	
Mikołaj	1515							
Szymon	1502							
Szymon	1468							
Wawrzyniec	1516							

² Należy zwrócić uwagę, że ilość ta nie była mała, jeżeli w Krakowie w latach 1500—1550 było piętnastu szklarzy. M. Friedberg, *Wstęp* Crac. art., t. 5, s. XXV.

O produkcji szklarzy wiadomo tylko tyle, ile mówi wspomniana ustawa cechowa. Uczeń musiał uczyć się przez 4 lata, a następnie, jako czeladnik, udać się na wędrowną. Ten, który chciał zostać mistrzem, musiał mieć dobre narzędzia do swego zawodu, szczególnie zaś winę, czyli kołowrót do wyrabiania ołowiu w taki sposób, żeby dobrze przystawał do szyb i nie przepuszczał wiatru. Musiał zrobić 3 szyby; jedną ze szkła francuskiego, angielskiego lub pruskiego, drugą ze szkła okrągłego, weneckiego, trzecią z jakiegokolwiek szkła, np. czeskiego lub krakowskiego, byle okrągłego. Szyby te mają być długie i szerokie na łokieć. Kształty tych trzech szyb zostały dokładnie określone.

Ustawa powyższa została ułożona w roku 1551 przez mistrza szklarskiego Grzegorza Czychossowicza, być może, był to ten sam Grzegorz, który występuje w Starej Warszawie już od roku 1497.

Wnioski

Ogólnie rzemiosła budowlane nie rozwinęły się w Warszawie w omawianym okresie w tym stopniu co artystyczne. Z wyjątkiem tylko rzemiosł związanych z obróbką gliny, rzemieślnicy budowlani nie mogli sprostać zapotrzebowaniu na pracę nawet w samym mieście, nie tyle ze względu na stan ilościowy, ale ze względu na możliwości wykonawstwa. Szczególnie jaskrawo wystąpiło to u muratorów, których poziom był znacznie niższy od muratorów gdańskich, a nawet czerskich.

Skład narodowościowy rzemieślników budowlanych był bardzo jednolity, z wyjątkiem jednego muratora Niemca, który przebywał w Warszawie krótko i dwóch Czechów — cudzoziemców nie ma.

Pochodzenie społeczne i terytorialne było również jednolite. Przedstawiciele tych rzemiosł rekrutowali się prawie całkowicie z chłopów i mieszczan mazowieckich.

Trudno mówić o jakichkolwiek wpływach w zakresie wykonywania rzemiosła, oczywiście z wyjątkiem obowiązkowych wędrowek czeladniczych, o których nic bliżej nie wiadomo, jak również o jakichkolwiek kontaktach z innymi ośrodkami.

Aneksy

I

List Bolesława V i Janusza II, książąt mazowieckich do Rady m. Gdańska w sprawie poprawy źle pokrytego dachu na kościele Świętego Jana przez murarzy Mikołaja i Piotra mieszczan gdańskich.

1473 październik 18, Warszawa

Famosi domini, nostri amici dilecti. Oblatam pro parte venerabilium, honorabilium, et famosorum prelatorum, canonicorum et civium civitatis Warschoviensis, nostrorum devotorum et fidelium, grate dilectorum coram nobis recepimus querimoniam, quomodo quidam Nykyel et Petrus muratores cives Gdanenses et subiecti vestrarum caritatum ecclesiam sancti Iohannis Baptiste in Warschovia lateribus tegere et cooperire pro certa summa peccuniarum eis instituta, quam et realiter leverunt, obligati sunt. Et quamquam ipsi muratores soli per se materiam, cementum videlicet et lateres disposuerint fecerintque et desuper ipsam ecclesiam texerint cooperierintque (sic) pro bonis quoque et firmis materia, tectura et laboribus ad multos annos duraturis spoponderint, ecce tamen spacium unius anni non transivit, quod tectura huiusmodi ecclesie per eos facta in toto cadit, labitur et ruit propter materiam, pro qua polliciti sunt, indebite per eos factam et mele (sic) laboratam. Igitur rogamus vestras caritates, quatenus ipsos muratores vestros cives coarcere, cohibere compellereque velint, ut opus huiusmodi suum indecenter laboratum emendent, reforment et prout polliciti sunt, efficiant et consument. Rem valde gratam et apprime amiciciam acceptam nobis in eo ostensuri erga vestras caritates pari vicissitudinis iudicio compensando. Ex Warschovia feria secunda post sancte Hedvigis anno Domini millesimo etc. LXX tercio (18.X.1473).

*Boleslaus Dei gracia et Johannes eadem gracia
duces Mazovie et Russie*

Oryg.: Woj. Archiwum P. w Gdańsku, 300 D/6, 80. Dokument papierowy, dobrze zachowany, 29,8x20,7 cm, wcięty lewy margines. Pismo wyraźne,

atrament koloru brązowego. Na odwrocie resztki pieczęci w wosku czerwonym, średnicy 35 mm, zapiski archiwalne oraz adres: *Famosis et spectabilibus viris et dominis consulibus civitatis Gdanensis, nostris amicis dilectis.*

II

List Rady m. Warszawy do Rady m. Gdańska aby nakłoniła mistrzów Piotra i Mikołaja, murarzy gdańskich — którzy wykonali prace przy naprawie dachu kościoła (Świętego Jana) w Warszawie i wzięli należną zapłatę — do przybycia do Warszawy i poprawienia roboty wobec niebezpieczeństwa zawalenia dachu.

1473 listopad 29, Warszawa

Unsern frundlichenn grus mit behegelichkayt guts willens stets zcu vor. Namhaftige ersame weyse liebenn hernn, besondere frunnde unnde gonner. Wir klagenn ewer ersame weyshayt ober etliche ewer stadt mitpurger, sunderlichenn mit denn namen genanth meister Peter unnde Niclos mawerer, beyde vann Danczk, das sie sich etlicher erbeyt ann unnser kirchen zcu Warschaw underwunden unnde dy selbige erbeyt ynn etlicher mosse wolbracht unnde geendet habenn, unns mit gesampter handt beyde globenn, solche ire erbeyt ann deme hawse Gotis stete, feste unnde wolbestendig zcu seynn auff eynne lange czeyt. Des wir denne inn beydenn eynne genugeliche unnde volkomende beczalunge nach erem willen gethann habenn. Ersame weyse hernn Nw merckenn unnde prewfen wir ann der egemelthen erbeyt, vor welche sie unns geglobet unnde versprochen haben, eynnenn namhaftigen wandel unnde merlichenn schaden van tage zcu tage unnde besorgenn uns swerlichenn ynn zcukunftlicher czeyt, do Got vorsey, grossern schadenn zcu entphoenn. Worumbe wir denne ewer ersame weysheytt mit sunderm fleyssse bittende seynn die egenanthenn meistere Petern unnde Niclossenn mawerer also zcu underrichten unnde underweyssenn, das sye her kome zcu unns unnde beschawenn unnde besehenn denn wandel unnde gebroch irer erbeyt ann deme hawse Gotis solchenn merglichenn schadenn unnde wandel zcu bessern. Das steet kegen ersamenn weyshayt unnde denn ewren groslichenn zcu vorschuldenn. Gegebenn zcu Warschaw am obende Andree apostoli anno etc. LXXIII° (29.XI.1473).

Rothmanne der stadt Warschaw

Oryg.: Woj. Archiwum P. w Gdańsku, 300 D/7, 54. Dokument papierowy, dość dobrze zachowany, 31,4x21,8 cm, wcięty lewy margines. Pismo wyraźne, atrament koloru brązowego. Na odwrocie resztki pieczęci w wosku zielonym, średnicy 35 mm, zapiski archiwalne oraz adres: *Denn namhaftigenn ersamenn unnde weysenn herren burgermeister unnde rothmann der stadt Danczk, unnserenn besunderenn liebenn frunden^a unde gonnern.*

a nadpisane.

b wstawka na marginesie.

Dokumenty odpisał z oryginału Józef Rumiński pracownik naukowy Woj. Archiwum Państwowego w Gdańsku.

Źródła

Nowa Warszawa

- Księga ławnicza z lat 1417—1485.* Biblioteka Czartoryskich, nr 3140. Korzystano z maszynopisu przygotowanego do druku przez prof. dra Adama Wolffa.
- Acta consularia CNV, 1477—1545.* Archiwum Główne Akt Dawnych, Nowa Warszawa nr 1.
- Acta advocatialis et scabinalia, 1487—1565.* AGAD, NW, nr 133.
- Lustracja Nowej Warszawy z 1510 roku.* AGAD, Warszawa Ekonomiczne, nr 20. Lustracje i rewizje Warszawy i starostwa warszawskiego XVI—XVIII wiek. Przygotowane do druku przez Instytut Historyczny UW i Komisję Badań Dawnej Warszawy, pod red. prof. dra Stanisława Herbsta.

Stara Warszawa

- Transactiones perpetuae et decreta officii consularis civitatis Antiquae Varsaviae, 1447—1527.* Archiwum Główne Akt Dawnych, Stara Warszawa, nr. 1. Korzystano z maszynopisu przygotowanego do druku przez prof. dra Adama Wolffa.
- Album civile, 1506—1637,* AGAD, SW, nr 526.
- Acta advocatialis et scabinalia CAV, 1511—1528,* AGAD, SW, nr 529.
- Acta advocatialis et scabinalia CAV, 1568—1569. Regestrum proventuum CAV, 1580—1608. Rothe juramentorum dominorum officialium CAV aliarumque personarum.* AGAD, SW, nr 534.

Wykorzystano także dane do rzemiosł artystycznych i budowlanych, znajdujące się w materiałach zebranych przez inne osoby:

- E. Łopacińskiego *Księga radziecka Starej Warszawy, 1528—1543.* AGAD, SW, nr 2; *Księga ławnicza, SW, 1528—1535.* AGAD, SW, nr 530; *Metryka Koronna, nr 7, 8 i 45.*
- W. Maciejewską *Księga ławnicza SW, 1453—1472,* AGAD, SW, nr 527.

Do opracowania złotników Starej Warszawy po roku 1525, wykorzystano materiały do złotnictwa warszawskiego 1525—1655, zebrane i opracowane przez H. Sosińską.

Źródła drukowane

- Księga ławnicza Starej Warszawy z XV wieku, 1427—1453.* SW, nr 525.
Pomniki prawa, t. 3. Wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum.* Wyd. Biblioteka Kórnicka. Poznań 1890.
- Al. Wejnert *Ustawa cechu szklarskiego z roku 1556.* Starożytności warszawskie, t. IV.
- Al. Wejnert *Przywilej cechu złotniczego, malarskiego, szmuklerskiego i aptekarskiego w Warszawie z roku 1589.* Starożytności warszawskie, t. IV.
- Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376—1772.* Wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.
- Dawne ustawy cechu złotniczego miasta Warszawy z podobizną karty czołowej przywileju Stanisława Augusta.* Wyd. B. Śląski, Warszawa 1914.
- Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce PAU.* Cracovia artificum, t. 4 1300—1500. Wyd. J. Ptaśnik; t. 5, 1501—1550. Wyd. M. Friedberg, Kraków 1936.

Literatura

- Arlamowski K. *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*. Przemysł 1931.
- Baranowski I. T. *Przemysł polski w XVI wieku*. Warszawa 1919.
- Baranowski I. T. *Z dziejów rodów patrycjuszowskich Starej Warszawy*. Warszawa 1915.
- Dąbrowski K. *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku — odkrycie romańskiej polichromii*. *Ochrona Zabytków*, t. IV, 1952.
- Dąbrowski K. *Konserwacja polichromii warszawskich*. *Ochrona Zabytków*, t. V, nr 2—3, 1953.
- Dobrowolski T. *Studia nad średniowiecznym malarstwem ściennym w Polsce*. Poznań 1927.
- Dobrzeńcki T. *Późnogotycki krucyfik warszawski*. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, t. X, 1948.
- Eckhardt J. *Rzemiosło artystyczne do końca XIX wieku*. *Dziesięć wieków Poznania*, t. III — *Sztuki plastyczne*, Poznań—Warszawa 1955.
- Eckhardt J. *Złotnictwo poznańskie w dobie Odrodzenia*. *Studia muzealne*, t. II. Muzeum Narodowe w Poznaniu. Wrocław 1957.
- Friedberg M. *Kultura polska, a niemiecka. Elementy rodzime, a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski średniowiecznej*, t. I—II, Poznań 1946.
- Friedberg M. *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*. *Wstęp*. *Cracovia artificum*, t. 5, Kraków 1936.
- Gq. B. *Ślady rusztowań średniowiecznych kościoła Świętej Anny w Warszawie*. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, t. XI, nr 1. Warszawa 1949.
- Gutkowska M. *Historia ubiorów*. Lwów—Warszawa 1932.
- Herbst St. *Toruńskie cechy rzemieślnicze*. Toruń 1933.
- Hirsch T. *Danzigs Handels- und Gewerbesgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Leipzig 1858.
- Kaczmarczyk K. *Malarze poznańscy w XV wieku*. *Kronika miasta Poznania*, R. II, 1924.
- Karwasińska J. *Rachunki z prac budowlanych zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403—1408*. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. IV, nr 4, Warszawa 1956.
- Kołaczkowski J. *Wiadomości o fabrykach i rękodzielnach w dawnej Polsce*. Warszawa 1881.

- Kołaczkowski J. *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków 1888.
- Kopydłowski B. *Polskie kowalstwo architektoniczne*. Warszawa 1958.
- Kopydłowski B. *Dziesięć wieków polskiej sztuki złotniczej*. Warszawa 1958 (maszynopis).
- Kraushar A. *Zabytki warszawskie. Pamiątka po ostatnich księżętach mazowieckich*. Tygodnik Ilustrowany, nr 27, 1900.
- Lepszy L. *Przemysł złotniczy w Polsce*. Kraków 1933.
- Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa 1954.
- Małowist M. *Rzemiosło polskie w okresie Odrodzenia*. Warszawa 1954.
- Mańkowski T. *Kobierce mazowieckie*. Studia pomorskie, t. I, Wrocław—Kraków 1957.
- Mańkowski T. *Organizacja produkcji w tkactwie artystycznym dawnej Rzeczypospolitej*. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. II, nr 3. Warszawa 1954.
- Mańkowski T. *Polskie tkaniny i hafty XVI—XVIII wieku*. Wrocław 1954.
- Michałowski P. *Malarstwo do końca XIX wieku*. Dziesięć wieków Poznania, t. III — Sztuki plastyczne. Poznań — Warszawa 1956.
- Mischal T., Żaryn St. *Najstarsza kamienica warszawska (sprawozdanie z badań terenowych)*. Teka konserwatorska, z. 4: Stare Miasto w Warszawie. Odbudowa, Warszawa 1956.
- Nożyński T. *Materiały do dziejów złotnictwa poznańskiego*. Studia poznańskie, cz. II, z. VII. Instytut Zachodni, Poznań 1956.
- Pawiński A. *Młode lata Zygmunta Starego*. Warszawa 1893.
- Rastawiecki E. *Słownik malarzów polskich*, t. 1—3, 1850—1857.
- Rastawiecki E., Przeździecki A. *Wzory sztuki średniowiecznej w dawnej Polsce*. t. I—II. Warszawa—Paryż 1859—1863.
- Sobieszczański F. M. *Wiadomości o nowoodkrytych zabytkach sztuk pięknych ze średnich wieków dawnej Polski*. Biblioteka warszawska, t. 28, 1847.
- Sokołowski M. *O rzeźbach tryptyku w Ceglówie i jego podobieństwie do późnogotyckich rzeźb w kościele poaugustiańskim w Warszawie*. Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, t. VI, Kraków 1900.
- Sokołowski M. *Studia do historii rzeźby w Polsce w XV i XVI wieku*. Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, t. VII, Kraków 1906.
- Sokołowski M. *Wizerunek Matki Boskiej z XVI wieku w kościele św. Marcina w Warszawie*. Sprawozdania Komisji Historii Sztuki, t. V. Kraków 1896.
- Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce PAU, t. VI, Kraków 1900.
- Starzyński J. *Tryptyk późnogotycki w Ceglówie*. Przegląd Historii Sztuki, t. I, 1929.

- Szkice staromiejskie. Praca zbiorowa. Warszawa 1955.
- Sztuka polska czasów nowożytnych. Cz. I, lata 1450—1650. Państwowy Instytut Sztuki oraz Stowarzyszenie Hist. Sztuki i Kult. Mat. Warszawa 1952.
- Tomkiewicz W. *Freski gotyckie*. Stolica, nr 16/17, 1949.
- Trojanowski W. *Zabytki artystyczne Warszawy*. I. Epoka gotycka i renesansu. II. Barok w Warszawie. III. Epoka rokoka i pseudoklas. Warszawa 1916.
- Walicki M. *Fragment gotyckich malowideł ściennych w Zamku warszawskim*. Studia do dziejów sztuki w Polsce, t. II. Varsaviana I. Zakład Architektury Polskiej. Warszawa 1930.
- Walicki M. *Malarstwo polskie XV wieku*. Warszawa 1938.
- Wójcicki K. W. *Obrazy starodawne*, t. I. Warszawa 1843.
- Zdziarska R. *Nagrobek książąt mazowieckich w katedrze warszawskiej*. Biuletyn Historii Sztuki, nr 4, 1952.
- Zdziarska R. *Portret książąt mazowieckich*. Stolica nr 47, 1953.
- Żaryn St. *Dzieje trzynastu kamienic staromiejskich*. 1957 (maszynopis).
- Żaryn St. *Stare i nowe portale w kamienicach staromiejskich*. Ochrona Zabytków, z. 2—3, 1953.

Wykaz ilustracji

- I. Portret ostatnich książąt mazowieckich: Stanisława, Janusza i Anny. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- II. Fragment portretu ostatnich książąt mazowieckich: herb. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- III. Fragment portretu ostatnich książąt mazowieckich: księżę Janusz. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- IV. Fragment portretu ostatnich książąt mazowieckich: księżę Stanisław. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- V. Fragment portretu ostatnich książąt mazowieckich: księżna Anna. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- VIa. Fragment nie istniejącej dziś polichromii gotyckiej na parterowej ścianie bocznej kamienicy Rynek Starego Miasta nr 8, przedstawiający pochód rycerzy. Kopia w Muzeum Historycznym w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- VIb. Fragment nie istniejącej dziś polichromii gotyckiej na parterowej ścianie bocznej kamienicy Rynek Starego Miasta nr 8, przedstawiający pochód rycerzy. Kopia w Muzeum Historycznym w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- VII. Polichromia gotycka przedstawiająca Madonnę, przeniesiona z kamienicy Rynek Starego Miasta nr 17 do kamienicy Rynek nr 40. Fot. J. Ogrodowicz.
- VIII. Fragment nie istniejącej dziś polichromii gotyckiej na parterowej ścianie bocznej kamienicy Rynek Starego Miasta nr 8, przedstawiający św. Barbarę. Kopia w Muzeum Historycznym w Warszawie. Fot. J. Ogrodowicz.
- IX. Polichromia gotycka, dziś nie istniejąca, z zewnętrznej ściany kamienicy Rynek Starego Miasta nr 12. Przedstawia św. Jerzego na białym koniu, przebijającego dzidą smoka. Kopia w Muzeum Historycznym w Warszawie. Fot. J. Ogrodowicz.
- X. Skrzydło tryptyku z Ceglowa. Ścięcie św. Jana. Przegląd Historii Sztuki, Kraków 1929, z. 3. Fot. J. Bułhakówna.
- XI. Skrzydło tryptyku z Ceglowa. Kazanie św. Jana. Przegląd Historii Sztuki, Kraków 1929, z. 3. Fot. J. Bułhakówna.
- XII. Skrzydło tryptyku z Ceglowa. Uczta Heroda. Przegląd Historii Sztuki, Kraków 1929, z. 3. Fot. J. Bułhakówna.

- XIII. Podpis artysty na tryptyku z Ceglowa. Przegląd Historii Sztuki, Kraków 1929, z. 3, s. 71.
- XIV. Kielich mszalny z początku XVI wieku, wyrób warszawski. Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. M. Kopydłowski.
- XV. Stopa kielicha — widok z góry. Fot. M. Kopydłowski.
- XVI. Fragment stopy kielicha. Fot. M. Kopydłowski.
- XVII. Fragment stopy kielicha. Fot. M. Kopydłowski.
- XVIII. Nawierzchnia podwórza Rynek Starego Miasta nr 14. Fot. Papużyński.
- XIX. Arkady gotyckie w ścianie wewnętrznej, północnej przy ul. Kanonie nr 10, II połowa XV wieku. Nad arkadami ślady po belkach stropowych. Fot. W. Krzyżanowska.
- XX. Wnęka gotycka z górną częścią (starszą) polichromii w kamienicy Rynek Starego Miasta nr 20. Fot. A. Funkiewicz.
- XXI. Wnęka gotycka — ul. Kanonie nr 16. Fot. A. Funkiewicz.
- XXII. Ściana gotycka kamienicy książąt mazowieckich od strony ul. Wąski Dunaj. Fot. A. Funkiewicz.
- XXIII. Wnęka gotycka, Rynek Starego Miasta nr 40. Fot. A. Funkiewicz.
- XXIV. Fragment łuku gotyckiego w kamienicy na rogu ul. Kanonie i Jezuickiej. Fot. Muzeum Historyczne w Warszawie.
- XXV. Portal gotycki, Rynek Starego Miasta nr 21. Fot. A. Funkiewicz.
- XXVI. Portal gotycki, ul. Nowomiejska nr 5. Fot. A. Funkiewicz.
- XXVII. Elewacja domu gotyckiego przy ul. Brzozowej nr 5 od strony ul. Celnej, nad ulicą Przymurną, II połowa XV wieku. Arkady na konsolach kamienno-ceglanych. Fot. W. Krzyżanowska.
- XXVIII. Piwnica gotycka w kamienicy Fukiera, Rynek Starego Miasta nr 27. Fot. A. Funkiewicz.
- XXIX. Wnęka gotycka z kamienicy Rynek Starego Miasta nr 22. Fot. A. Funkiewicz.
- XXX. Profilowane cegły gotyckie: z obramienia otworu lub słupa i z żebra sklepiennego. Muzeum Historyczne w Warszawie. Fot. J. Ogródowicz.
- XXXI. Kafel garnkowy oraz sposób układania kafli garnkowych w piecu. Muzeum Historyczne w Warszawie, depozyt Komisji Badań Dawnej Warszawy. Fot. J. Ogródowicz.
- XXXII. Fragment gotyckiego zwieńczenia pieca, pokryty zieloną polewą. Muzeum Historyczne w Warszawie, depozyt Komisji Badań Dawnej Warszawy. Fot. J. Ogródowicz.
- XXXIII. Kubek gliniany, pokryty zieloną polewą, zdobiony odciskami stempelka z rozetką, XIV wiek, wyrób warszawski. Fot. J. Ogródowicz.

Содержание

Введение

Исследование истории развития варшавского ремесла в XVI и в начале XVII веков ограничено архивными записями, так как к нашему времени сохранились лишь немногие памятники изделий безымянных мастеров ремесла. Сведения о производстве, о мастерских и о профессиональных союзах среди варшавских ремесленников весьма скудны и неполны. Пополнить эти данные можно лишь посредством исследования торговых связей, хозяйственной деятельности и семейных соотношений. Они позволяют определить численность представителей данного ремесла (в отдельных периодах времени), их состояние и значение в жизни города и цеха. На основании этих предпосылок мы сможем выделить очередные периоды развития ремесла.

Определяя данный период времени, учтено, прежде всего, число сохранившихся архивных документов и время деятельности отдельных поколений ремесленников. Для Старой Варшавы начальной датой является 1427 год, для Новой Варшавы — 1417 год. С 1525 годом кончает свою деятельность третье поколение ремесленников.

Собранные сведения о художественных и строительных ремеслах являются итогом первого этапа исследований проблемы варшавского ремесла, проводимых Историческим Музеем в Варшаве и Союзом Ремесленных Палат.

Положение художественного и строительного ремесел в Старой и Новой Варшаве сложилось по разному, так как и характер этих городов был разный. В Старой Варшаве процветала крупная торговля, возросло состояние жителей города, последствием чего было увеличение спроса на предметы художественного и строительного характера. Торговые связи Новой Варшавы ограничивались Мазовшем, где развернулось главным образом базирующее на местном сырье ремесло: изделия из глины и суконное производство. В Старой Варшаве преобладало ремесло, связанное с отделкой кожи, меха и металла.

Развитие и значение строительных ремесел зависит от темпа развития строительства. Однако в городских записях того времени не отразились полностью ни строительное движение, ни профессиональная деятельность

представителей этого ремесла. Заключением работ Комиссии по архитектурным исследованиям Давней Варшавы — является вывод, что свыше половины городских каменных домов, несколько костелов, а главным образом укрепленные стены, окружающие город Старую Варшаву — были построены в эпоху готики. Не удалось однако найти связи между остатками готического строительства и именами ремесленников, известных из архивных документов.

Художественные ремесла

Живописцы

Варшавские городские документы содержат записи исключительно хозяйственного характера, поэтому не легко на их основании сделать вывод о художественной деятельности мастеров живописи. Некоторые заключения можно вывести, рассматривая состояние мастеров живописи (поскольку не было у них посторонних занятий), их финансовые соотношения, в которых, среди разных должных сумм, могла находиться также плата за художественные работы. Анализ семейных и торговых сношений с другими центрами, содействует определению возможных художественных влияний на творчество мастеров живописи.

Имеются сведения о 12 живописцах, работающих в период времени от 1427 до 1525 года. Выделяются тогда три поколения: в первом (около 1427—1470) известны 3 мастера, во втором (ок. 1470—1500) — 2, в третьем (ок. 1500—1525) — 7 мастеров и 2 подмастерья.

Сведения о Петре, первом варшавском живописце, встречаем в записях с 1428 года. В течение 45-годовой деятельности он нажил крупное состояние. Занимается не только ремеслом, но также торговлей мехом и лесом и, в связи с тем, поддерживал отношения с Краковом и Вроцлавом. В течение недолгого времени, вместе с ним работал его сын Петр, а потом внук Серафим — также художники. Серафим наследовал по дедушке крупное имущество и занимал высшие городские должности. Самым известным и, пожалуй, самым лучшим живописцем Старой Варшавы был Мацей Гоффналь из Пнева, ученик познанского живописца Ивана Шиллинга родом из Эльзаса. Тот самый Гоффналь был, вероятно, известным тогда всем Мацеем — автором совокрупного портрета мазовецких князей (Станислава, Януша и Анны) — который находится в Историческом Музее в Варшаве.

Хотя известны нам имена живописцев давней Варшавы, однако не находим в первоисточниках известий об авторе четырех стенных живописей, открытых в домах Старого рынка. Единственная сохранившаяся живопись с XVI столетия, которую считают трудом варшавского живописца, это триптик в костеле в Цеглове, отмеченный „Lasarus pictor 1510". В доступных документах не удалось, однако, разыскать этого Лазаря.

Хотя варшавские живописцы не были в то время объединены в цех — они пользовались большим значением в городе, о чем свидетельствует роль, какую играли в хозяйственной и общественной жизни города. Вместе с тем нужно помнить, что только один из них занимался торговлей — что могло содействовать наживе богатства.

Исследование контактов варшавских живописцев позволяет сделать вывод, что до 1500 года преобладало влияние на них Кракова и Вроцлава, после 1500 года — Велькопольски и Поморья.

В Новой Варшаве до 1500 года известен был только один живописец, после 1500 года — два. Их состояние и социальное положение не были так значительны, как живописцев Старого Города.

Золотых дел мастера

Первую заметку о золотильщике из Старой Варшавы с 1338—1339 года находим в актах судебного процесса Польши с Крестоносцами. В течение 1427—1525 г. в Старой Варшаве находилось 30 золотых дел мастеров: в первом поколении — 4, во втором — 11, в третьем — 15. В первом периоде (1427—1500) выделяются 6 видных мастеров: Николай Борнбах, Григорий из Вышогграда, Николай Лысы, Мартин Вейс — называемый Магнусом, Теофиль и Амброжи.

В годах 1500—1525 первенствуют тоже 6 мастеров: Григорий Пулторак из Шамотул, Андрей Пулторак — его пасынок, Григорий Фридерик из Кракова, Ян Фигура и Константин Заор из Кракова. Фридерик был сроднен, посредством своей жены Маргариты, с нюрнбергской семьей Гольчшнеров из Познания.

Среди представителей художественного ремесла — золотых дел мастера являлись самыми зажиточными и знатными. Притом не помешает помнить, что богатств и почестей достигли, работая исключительно в своей профессии; они не занимались ни торговлей, ни ростовщичеством — широко распространенным в тех временах.

На истечении XV и в начале XVI столетия началось быстро развиваться варшавское золотых дел мастерство. Прибывает все больше золотых дел мастеров, которые начинают применять новое сырье и увеличивать ассортимент своих продуктов.

Мастера этого ремесла до половины XV века поддерживали связи преимущественно с восточными городами (Вильно, Люблин, Брест Литовский), потом связи эти совсем прекратились, а на их место укрепились связи с городами Велькопольски, с Вроцлавом и Краковом. Продукты их производства до 1525 года не проникали за пределы Мазовша.

Есть сведения, что в Новой Варшаве в то самое время проживали лишь 2 мастера, притом никаких более точных сведений про них не имеем.

Золотошвен

Этих ремесленников в записях городских книг зовут золотошвеями и, совсем неожиданно, ткачами золотом.

Наверно в то время не было еще между ними раздела по специальности. Как и в других городах, в Варшаве этим ремеслом не занимались слишком многие ремесленники. В Старой Варшаве в годах 1427—1525 насчитывалось их лишь 6. Однако можем их причислить к самым богатым жителям города. Несомненно два из них: Матей и Гануш нажили состояние прежде всего торговлей, но тому, что они попали в компанию самых богатых купцов — наверно предшествовали крупные денежные достижения, приобретенные ремесленным трудом. Достижения эти стали базой их финансового и социального процветания. Подтверждает это факт, что другие золотошвен добились того же самого — не занимаясь торговлей.

Широкая популярность вышивальных товаров, рядом с небольшим сравнительно количеством мастерских, говорит о том, что многие из этих изделий импортировались, либо мастерские были на столько огромны, что, в некотором смысле, монополизировали эту отрасль ремесла.

Золотошвеев было немного еще и потому, что каждый из тех, кто хотел заниматься этой работой, должен был быть артистом, в отличие от других ремесленников.

Не можем определить момент, с которого началось и когда окончилось развитие этого ремесла. Лишь в области его контактов замечается некая эволюция: в течение 100 лет соотношения передвинулись с востока (Львов, Луцк, Вильно, Брест Литовский) на запад и север (Гданьск, Броцлав).

Нет никаких следов вывоза вышивальных товаров за пределы Мазовша.

В Новой Варшаве в то время не было местных золотошвеев.

Литейщики

В рассматриваемом периоде времени литейщики в Варшаве не представляли никакого значения, хотя Варшава в XVI веке стала одним из самых главных центров литейного производства в Польше.

Это видно из следующих численных данных: в первом периоде были 2 литейщики, во втором — 2, а после 1500 года насчитывалось их уже 11, притом можно отметить, что большинство из них поселились в Старой Варшаве (в Новой Варшаве не было изовсе).

В развитии варшавского литейного ремесла большую роль сыграл город Плоцк, являющийся всегда самым крупным центром литейного производства на Мазовше.

Портупейные мастера

Портупейные мастера, так как и слесари, не представляли в Варшаве, в то время, большего значения. Могут они быть лишь только примером того, как после 1500 года увеличиваются возможности развития художественных ремесел. В Варшаву прибывают тогда многие портупейщики даже из Праги и Аугсбурга, что несомненно содействовало повышению уровня этого ремесла в Варшаве.

В Новой Варшаве были лишь 2 портупейных мастера, впрочем ничего больше о них неизвестно.

Слесари

Первые сведения о слесаре Старой Варшавы датируются с 1428 года, Новой Варшавы с 1471 года. В течение 400 лет в Старой Варшаве было уже 25 слесарей, в Новой — 7. Слесари зачислялись к среднезажиточным, мелким ремесленникам. Они составляли общий цех с кузнецами. Нет сведений о их деятельности, лишь только то, что иногда получали название „часовников”. Вопреки этому германскому названию, по национальности они составляли однородную польскую группу.

Заключение

Развитие художественных ремесел в Варшаве началось в конце XV и в начале XVI в. и продолжалось в течение XVI и XVII веков. Воздействие варшавских ремесленников ограничивалось территорией Мазовиши.

Соотношения с другими центрами в течение 100 лет продвинулись с восточных городов на Поморье, Велькопольску и Силезию.

Следя за развитием художественных ремесел можно заметить разницу в хозяйственно-общественных отношениях Старой и Новой Варшавы, в которой ремесло совсем не развилось.

Национальный состав мастеров-ремесленников был почти однороден, иностранцы составляли около 10% (главным образом золотых дел мастера), все остальные это поляки.

Строительные ремесла

Строители

Немного было представителей этого ремесла в Старой Варшаве XV столетия: в первой половине XV в. — 2, во второй половине — 3. Лишь с началом XVI в. насчитывалось их уже 17. В Новой Варшаве в начале XV в. имеем сведения только про одного строителя.

Строители Старой Варшавы причислялись к среднезажиточным ремесленникам. Пришельцы прибывали главным образом с окрестностей Варшавы. В начале XV века появляются два чехи и один германец неизвестной фамилии.

Нет сведений о сношениях строителей с другими центрами Польши. В первоисточниках ничего не говорится о их работе. О низком уровне знаний варшавских строителей XVI в. может свидетельствовать факт, что для починки крыши на костеле святого Яна призвано каменщиков из Гданьска.

Плотники

Хотя плотников в то время было довольно много, они не представляли однако большего значения, поэтому в архивных документах немного сохранилось записей о них.

Много плотников прибыло в Старую Варшаву в первых годах XVI века, вероятно потому, что начало тогда развиваться строительство города и предместий, где они могли поселиться. Пришельцы по большей части прибывали из мазовецкой деревни. За свою работу они наверно получали очень низкую плату, так как никто из них не приобрел крупного состояния.

Кирпичники, печники

Определенные спецификации ремесел, занимающихся обработкой глины оказывается довольно затруднительным. Звали их по разному: кирпичниками, печниками, гончарами. Они делали кирпичи, черепицу, изразцы, ставили печи и крыли крыши. Из всех этих названий можно выделить две главные группы: 1) печники — гончары, 2) кирпичники. Первая группа была известна в Новой, вторая в Старой Варшаве. Подтверждает это локализация кирпичных заводов. Среди известных пяти — четыре находились в Старой Варшаве.

Эти ремесленники, в общем среднезажиточные, достигли большого значения в Новой Варшаве. Свидетельствует об этом большое количество представителей этого ремесла, и главное, стремление к экспансии на весь район, чего не проявляли старогородские ремесленники.

Стекольщики

Единственным источником сведений о работе стекольщиков является положение стекольного цеха с 1556 года. В нем говорится о том, что варшавские стекольщики не будут подчиняться требованиям, какие предъявляются стекольщикам в других городах. Дело заключалось в умении писать красками и обжигать картины на стекле. Уровень их знаний, должно быть, был ниже чем в других городах. Они прибывали из малых мазовецких городов.

Стекольщики Старой Варшавы поддерживали контакты с новой Варшавой, где не было местных стекольщиков.

Заключение

В рассматриваемом периоде времени, строительные ремесла в Старой Варшаве не развернулись так широко как художественные ремесла. За исключением ремесел, связанных с обработкой глины, строительщики, не только потому, что их было немного, не смогли управиться со спросом на их работу, но, главное, по причине слабой подготовки.

Национальный состав строительщиков был вполне польский, не считая одного германца и двух чехов.

Пришельцы набирались из мазовецких крестьян и горожан.

Не имеем никаких сведений о соотношениях строительщиков с другими центрами, за исключением обязательных переселений подмастерьев, о чем тоже немного нам известно.

Список иллюстраций

- I. Портрет последних мазовецких князей: Станислава, Януша и Анны. Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- II. Фрагмент портрета последних мазовецких князей: Герб. Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- III. Фрагмент портрета последних мазовецких князей: Князь Януш. Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- IV. Фрагмент портрета последних мазовецких князей: Князь Станислав. Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- V. Фрагмент портрета последних мазовецких князей: Княжна Анна. Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- VI а. Фрагмент ныне не существующей готической полихромии на стене первого этажа бокового каменного дома (Рынок Старого Города № 8) изображающий шествие рыцарей. Копия в Историческом Музее в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- VI б. Фрагмент ныне не существующей готической полихромии на стене первого этажа бокового каменного дома (Рынок Старого Города № 8), изображающий шествие рыцарей. Копия — Исторический Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- VII. Готическая полихромия изображающая Мадонну, перенесенная с каменного дома № 17 в дом № 40 Рынок Старого Города. Фот. Я. Огородович.
- VIII. Фрагмент ныне не существующей готической полихромии на стене первого этажа бокового каменного дома (Рынок Старого Города № 8), изображающий св. Варвару. Копия в Историческом Музее в Варшаве. Фот. Я. Огородович.

- IX. Готическая полихромия, сегодня не существующая, с наружной стены каменного дома, Рынок Старого Города № 12. Изображает св. Георгия на белом коне, копьем пронзающего дракона. Копия в Историческом Музее в Варшаве. Фот. Я. Огородович.
- X. Створка триптиха из Цеглова: Обезглавление св. Иоанна. Обзор Истории Искусства, Краков 1929, вып. 3. Фот. Ю. Булгак.
- XI. Створка триптиха из Цеглова: Проповедь св. Иоанна. Обзор Истории Искусства, Краков 1929, вып. 3, Фот. Ю. Булгак.
- XII. Створка триптиха из Цеглова: Иродов пир. Обзор Истории Искусства, Краков 1929, вып. 3. Фот. Ю. Булгак.
- XIII. Подпись артиста на триптихе из Цеглова. Обзор Истории Искусства, Краков 1929, вып. 3, стр. 71.
- XIV. Литургийная чаша с начала XVI века — варшавское изделие. Национальный Музей в Варшаве. Фот. М. Копыдловский.
- XV. Ножка чаши — вид сверху. Фот. М. Копыдловский.
- XVI. Фрагмент ножки чаши. Фот. М. Копыдловский.
- XVII. Фрагмент ножки чаши. Фот. М. Копыдловский.
- XVIII. Мостовая двора, Рынок Старого Города № 14. Фот. Папузинский.
- XIX. Готические аркады во внутренней (северной) стене на ул. Каноние № 10, II половина XV века. Над аркадами следы балок свода. Фот. В. Кшижановская.
- XX. Готическая ниша с верхней (старшей) частью полихромии в каменном доме, Рынок Старого Города № 20. Фот. А. Функевич.
- XXI. Готическая ниша — ул. Каноние № 16. Фот. А. Функевич.
- XXII. Готическая стена каменного дома мазовецких князей на улице Узкий Дунай. Фот. А. Функевич.
- XXIII. Готическая ниша, Рынок Старого Города № 40. Фот. А. Функевич.
- XXIV. Фрагмент готической арки в каменном доме на углу улицы Каноние и Езуитской. Фот. в Историческом Музее в Варшаве.
- XXV. Готический портал, Рынок Старого Города № 21. Фот. А. Функевич.
- XXVI. Готический портал, ул. Нововейская № 5. Фот. А. Функевич.
- XXVII. Внешний вид готического здания на ул. Бжозовой № 5 со стороны улицы Цельной, над ул. Пшимурной, II половина XV века. Аркады на каменно-кирпичных консолях. Фот. В. Кшижановская.
- XXVIII. Готический погреб в каменном доме Фукера, Рынок Старого Города № 27. Фот. А. Функевич.
- XXIX. Готическая ниша в каменном доме, Рынок Старого Города № 22. Фот. А. Функевич.
- XXX. Профилированные готические кирпичи: из обрамления отверстия или колонны и из ребра готического свода. Исторический Музей в Варшаве. Фот. Я. Огородович.

- XXXI. Горшочный изразец и способ размещения горшочных изразцов в печи. Исторический Музей в Варшаве, депозит Комиссии по Исследованию Давней Варшавы. Фот. Я. Огородович.
- XXXII. Фрагмент готического завершения печи покрытый зеленой глазурью. Исторический Музей в Варшаве, депозит Комиссии по Исследованию Давней Варшавы. Фот. Я. Огородович.
- XXXIII. Глиняная кружка покрытая зеленой глазурью, украшенная отпечатками штампа с розеткой, XIV век, варшавское изделие. Фот. Я. Огородович.

Summary

Introduction

Research into the history of Warsaw craftsmen of XVth and early XVIth centuries is of necessity limited to archival sources for there are very few, fragmentary remains of the works of unknown masters. Data of the production, workshops and professional contacts of Warsaw craftsmen, derived from original sources, are very scarce and incomplete. Deductions may be drawn indirectly by analysing trade contacts, administrative activities and family connections. Through such information it is possible to establish: the number of members of the various guilds, their financial status as well as their importance in the town and in the guild. In such a way it is possible to deduce the stages of development of a given guild.

In fixing a chronological period there are taken into account both the dates of the preserved archives and the period of activity of each generation of craftsmen. The initial date for Old Warsaw is 1427, for New Warsaw — 1417. The final date is 1525 when the third generation of craftsmen ended its activities.

The information gathered here on the artistic and building crafts constitutes the summary of the first stage of the research on Warsaw craft-guilds which is being carried out by the Historical Museum in Warsaw and by the Chamber of Crafts.

The artistic and building crafts of Old Warsaw were differently constituted from those of New Warsaw. This was due to the different character of the two towns. In Old Warsaw trade was highly developed and there were many wealthy citizens, facts which are shown by the great demand for artistic products and by a greater activity in building. The trading contacts of New Warsaw were limited to Mazovia and here there developed primarily those crafts connected with the raw materials which could be supplied by the local markets, as, for instance, the craft of the potter and of the clothier. In Old Warsaw those crafts dominated which were connected with the working of leather, furs and metals.

The development and importance of building trades is connected with the rate of building. There is no evidence of building work to be found in municipal sources, nor has the professional activity of the represen-

tatives of these crafts been traced. As a result of the architectonic work of the Commission for Research on Old Warsaw it is known that more than half of the houses of the Old Town were built in the Gothic period, as were several churches and, above all, the city walls surrounding Old Warsaw. It is impossible however to connect the remains of Gothic buildings with what is known from archival sources of definite craftsmen.

The Artistic Crafts

The Painters

The data contained in Warsaw municipal books is almost exclusively concerned with the town's economy, so that no information is to be gained from them about the professional activities of the master painters. Certain deductions may be drawn however by ascertaining their state of wealth (if they were not engaged in any other work), the number and range of their financial transactions where among amounts of money owing, and not clearly defined, there may have been payments for paintings. An analysis of family and trade contacts with other centres shows that there was an interchange of artistic ideas and influence.

Between 1427—1525 we find twelve master painters in Old Warsaw. Three generations are to be distinguished during this period: in the first (circa 1427—1470) there were three master painters, in the second (circa 1470—1500) there were two and in the third (circa 1500—1525) there were seven and two apprentices.

Information about the Warsaw painter Piotr appears in sources of the year 1428. During his forty-five years of work he made an enormous fortune. Apart from his craft he was also engaged in the trading of furs and wood and thereby kept up contacts with Cracow and Wrocław. His son, another Piotr, worked with him for a short time and later his grandson Serafin. Both were painters. Serafin inherited a large fortune from his grandfather and attained the highest civic honours. The most widely known, and probably the best painter in Old Warsaw, was Maciej Hoffnal of Pniew, a pupil of the Poznań painter, Jan Schilling, an Alsatian by birth. Hoffnal was probably the same Maciej who was called in some archives „the painter of the Mazovian Dukes” (Stanisław, Janusz and Anna) and in that case it was he who painted the picture of them together which now hangs in the Historical Museum in Warsaw.

In spite of the fact that the Warsaw painters of that period are known there are no sources through which it is possible to identify the painter of any of the four murals discovered in houses in the market place. The only ecclesiastical painting preserved from the early

XVIth century, which is considered to be the work of a Warsaw painter, is the triptych in the church in Ceglów which is signed „Lazarus pictor 1510”. No trace has ever been found of this Łazarz however in the sources at the disposal of historians.

The Warsaw painters of this period were not formed into a separate guild, but the economic and social position of the master-painters is a proof of their importance in the town. It must be pointed that only one of them was engaged in trade and he probably gained his large fortune by this means.

An analysis of the contacts of Warsaw painters shows that until 1500 the influence of Cracow and Wrocław was strongest, but after 1500 that of Greater Poland and Poznań dominated.

One painter is known in New Warsaw before the year 1500 and two are known after that date. Their earnings and social positions were considerably lower than those of the painters of Old Warsaw.

The Goldsmiths

The first information of a goldsmith in Old Warsaw comes from the year 1338—1339. We know of thirty goldsmiths in Old Warsaw between 1427—1500, of whom four were of the first generation, eleven of the second and fifteen of the third. At an earlier period (1427—1500) there were six outstanding master goldsmiths: Mikołaj Bornbach, Grzegorz of Wyszogród, Mikołaj Łysy, Marcin Weys, called Magnus, Teofil and Ambroży.

Six others of the years 1500—1525 are known: Grzegorz Półtorak of Szamotuly, his step-son Andrzej Półtorak, Grzegorz, Fryderyk of Cracow, Jan Figura and Konstanty Zaor of Cracow. Through his wife, Małgorzata, Fryderyk was related to the Nuremberg family of Holczschner which had settled by then in Poznań.

The goldsmiths were one of the richest groups of artistic craftsmen, and they enjoyed great importance in the town. It is noteworthy that they attained their fortunes and importance only by practising their craft, for they were not engaged in trade or in the moneylending which was then so widespread.

The speedy development of the goldsmiths' craft started at the end of XVth and the beginning of XVIth centuries. The numbers of craftsmen increased considerably during this period, and it is shown that at this time they also started to make use of new materials and to extend the variety of their products.

Until the middle of XVth century they maintained relations chiefly with towns to the east (Vilno, Lublin, Brześć Litewski). From the middle of XVth century these relations were completely broken off and

in their place there are more and more numerous ties with the towns of Great Poland as well as with Wrocław and Cracow. It has been affirmed that until 1525 the products of Warsaw goldsmiths were not to be found outside Mazovia.

In New Warsaw, in the period under discussion, there were only two goldsmiths, of whom no details are known.

The Embroiderers

In the Warsaw municipal books the representatives of this craft are called either embroiderers or „weavers of gold” (*auritextores*). It is obvious that at that time there was no division of labour between the two crafts. As in other towns this craft was not numerously represented. In the years 1427—1525 there were six embroiderers in Old Warsaw. But in spite of their lack of numbers they were among the richest people in the town. Two of them, Maciej and Hanusz, doubtless made their great fortunes mainly by trade, but the fact that they belonged to the group of the richest merchants means that they must first have had financial success in their craft which formed the basis of their financial status. This is proved by the fact that the other craftsmen acquired similar fortunes without engaging in trade.

The widespread use of embroidery coinciding with such a small number of workshops means either that there was a large import of embroidered goods or that this small number of workshops held what amounted to a monopoly of this craft. Another reason for the small number of embroiderers was the fact that their craft differed from others in that each embroiderer needed to be a true artist in order to carry on his profession.

It is impossible to fix the date of the development or the decline of the embroiderers' craft. It is possible only to trace the course of their contacts, which during a century moved from eastern towns (Lwów, Luck, Vilno, Brześć Litewski) to the north and west (Gdańsk, Wrocław).

There is no trace of any export of their goods beyond Mazovia.

There were no embroiderers in New Warsaw at this period.

The Pewterers

In the period under discussion pewterers played no role whatsoever in the life of Warsaw, although by XVIth century the town had become one of the most important centres of the pewterers' craft in Poland. The development of this craft may be seen in the number of its representatives; in the first period there were two, and also two in the

second period, while after 1500 the number increased to eleven. At this time there was an influx of pewterers to Old Warsaw (there were none in New Warsaw). A large role in the development of their craft played Plock, which up to that time had been the greatest centre of pewter-works in Mazovia.

The Belt Makers

Like the metal workers they played no role in Warsaw at this time. Their craft, however, serves as an example of the way in which the artistic crafts tended to develop after the year 1500. Many belt makers then came to Old Warsaw, even from Prague and Augsburg, and it is certainly they who helped to raise the standard of this craft in Warsaw.

There were only two belt makers in New Warsaw about whom no details are known.

The Metal Workers

The earliest information on metal workers in Old Warsaw dates from 1428, while the first news of these craftsmen in New Warsaw is of the year 1471. During one hundred years there were 25 metal workers in Old Warsaw and seven in New Warsaw. They belonged to a group of medium-rich, small craftsmen and formed a guild together with the blacksmiths. Little is known of their work except that they were occasionally called „zegarnicy”. In spite of this German name they were, as a group, of Polish nationality.¹

Conclusions

The development of the artistic crafts in Warsaw started at the end of XVth century and the beginning of XVIth century, and lasted throughout the XVIth and XVIIth centuries. The influence of Warsaw craftsmen did not extend beyond the territory of Mazovia.

Contacts with other towns moved, during the course of one hundred years, from towns in the east to those in Pomerania, Greater Poland and Silesia.

The artistic crafts serve to show the difference in the economic and social structures of Old and New Warsaw. In the latter these crafts were not developed.

The national composition of the artistic guilds was practically entirely Polish. Only about ten per cent of the craftsmen were foreigners (mainly goldsmiths).

¹ Zeigers

The Building Crafts

The Master Builders

In XVth century there were very few representatives of this craft in Old Warsaw i.e. in the first half of XVth century there were two, and in the second half, there. It was only in the early XVIth century that there were seventeen. We know of only one master builder in New Warsaw at the beginning of XVIth century.

The master builders in Old Warsaw belonged to the medium-income group. Most of them came to Warsaw from the surrounding district, although in the early XVth century there were two Czechs and one German of unknown name.

There are no traces of the master builders having had contact with other towns, neither do there exist any sources giving any information of their work. The low standard of the work in XVth century is shown by the fact that master builders were brought from Gdańsk to repair the roof of St. John's Church.

The Carpenters

Although the carpenters were fairly numerous they did not attain a high financial or social position, and for this reason few sources have remained pertaining to them or their work. There was a large influx of carpenters to Old Warsaw in the early XVIth century which was probably connected with the increased building and the development of the outskirts of the town where they were able to settle. They came mainly from Mazovian villages. They must have been poorly paid for none of them acquired any considerable fortune.

The Brick Makers

Little is known of specification of clay working craftsmen. They are called by various names: brick-makers, tilers, clay-workers, stove-menders, potters. They made bricks, roof tiles and tiles; they built stoves and covered roofs. From among these various descriptions two main groups may be distinguished: stove-maker-potters and tiler-brick-makers. The first group is characteristic of New Warsaw and the second group of Old Warsaw. This is shown by the locality of the brickworks. Of the five known craftsmen four worked in Old Warsaw.

These craftsmen, belonging on the whole to the middle-income group, attained greater importance in New Warsaw than in Old. This is proved by their numerical superiority and their tendency to expand throughout the whole region, which was not shown by the craftsmen in the Old Warsaw.

The Glaziers

The only sources of information about the work of the glaziers is the document establishing their guild in 1556. It stated that the Warsaw glaziers did not intend to comply with the demands made on these craftsmen in other towns because they have not the necessary qualifications. It was a question of the ability to paint and burn out pictures on glass. The standard of their work must therefore have been lower than that in other towns, particularly as all the glaziers in Warsaw came from small Mazovian towns.

The glaziers of Old Warsaw limited their contacts to New Warsaw where there were no representatives of their craft.

Conclusions

The building crafts did not develop in Old Warsaw as quickly as did the artistic crafts at this period. Except for those crafts connected with the working of clay, the building craftsmen could not meet the demand for their work, even in the town itself, not because of their small numbers but because of lack of ability.

With the exception of one German and two Czechs all the craftsmen were Polish.

The workman were recruited from the peasants and small townsmen of Mazovia.

There is a complete lack of information about contacts with other towns, except for the compulsory journeyings of the apprentices, about whom also little is known.

List of illustrations

- I. The picture of the last Mazovian Dukes: Stanisław, Janusz and Anna. The Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- II. Detail of the picture of the last Mazovian Dukes: the coat of arms. The Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- III. Detail of the picture of the last Mazovian Dukes: the Duke Janusz. The Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- IV. Detail of the picture of the last Mazovian Dukes: The Duke Stanisław. The Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- V. Detail of the picture of the last Mazovian Dukes: the Duchess Anna. The Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski

- Via. Detail of the non-existent and present Gothic polychrome on the ground floor wall of the side house N° 8, Old Town Square representing the procession of knights. A copy from the Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- Vib. Detail of the non-existent and present Gothic polychrome on the ground floor wall of the side house N° 8, Old Town Square representing the procession of knights. A copy from the Historical Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- VII. The Gothic polychrome representing Madonna moved from the house N° 17, to the house N° 40, Old Town Square. Photo J. Ogrodowicz
- VIII. Detail of the non-existent and present Gothic polychrome on the ground floor wall of the side house N° 8, Old Town Square representing Saint Barbara. A copy from the Historical Museum in Warsaw. Photo J. Ogrodowicz
- IX. The non-existent and present Gothic polychrome from the outer wall of the house N° 12, Old Town Square: St. George on horseback, piercing the dragon with spear. A copy from the Historical Museum in Warsaw. Photo J. Ogrodowicz
- X. Panel of the triptych from Ceglów. The beheading of St. John. The Review of the History of Art. Kraków 1929, N° 3. Photo J. Bułhakówna
- XI. Panel of the triptych from Ceglów. The sermon of St. John. The Review of the History of Art. Kraków 1929, N° 3. Photo J. Bułhakówna
- XII. Panel of the triptych from Ceglów. The feast of Herod. The Review of the History of Art. Kraków. 1929, N° 3. Photo J. Bułhakówna
- XIII. The signature of artist on the triptych from Ceglów. The Review of the History of Art. Kraków 1929, N° 3, p. 71
- XIV. Chalice from the beginning of the XVI century. Made in Warsaw. The National Museum in Warsaw. Photo M. Kopydłowski
- XV. The base of chalice — the view from above. Photo M. Kopydłowski
- XVI. Detail of the base of chalice. Photo M. Kopydłowski
- XVII. Detail of the base of chalice. Photo M. Kopydłowski
- XVIII. The pavement of the courtyard N° 14, Old Town Square
- XIX. Gothic arcades in the northern, inner wall at N° 10, Kanonie street. The second half of the XV century. Above the arcades — the traces of the floor beams. Photo W. Krzyżanowska
- XX. A Gothic cavity with the upper (older) part of polychrome at N° 20, Old Town Square. Photo A. Funkiewicz

- XXI. A. Gothic cavity — N° 16, Kanonie street. Photo A. Funkiewicz
- XXII. The Gothic wall of the house of the Mazovian Dukes from the side of Wąski Dunaj street. — Photo A. Funkiewicz
- XXIII. A. Gothic cavity. N° 40, Old Town Square. Foto A. Funkiewicz
- XXIV. Detail of the Gothic arch in the house at the corner of Kanonie and Jezuicka streets. Photo the Historical Museum in Warsaw
- XXV. A. Gothic portal. N° 21, Old Town Square. Photo A. Funkiewicz
- XXVI. A. Gothic portal. N° 5, Nowomiejska street. Photo A. Funkiewicz
- XXVII. Elevation of the Gothic house at N° 5, Brzozowa street from the side of Celna street, above Przymurna street. The second half of the XV century. The arcades on the brick lined stony consoles. Photo W. Krzyzanowski
- XXVIII. A. Gothic cellar at the Fukier house N° 5, Old Town Square. Photo A. Funkiewicz
- XXIX. A. Gothic cavity from the house N° 22, Old Town Square. Photo A. Funkiewicz
- XXX. Profilated Gothic bricks: from the framing of orifice or pillar and from the hip rafter. The Historical Museum in Warsaw. Photo J. Ogrodowicz
- XXXI. Tile and stove building with tiles. The Historical Museum in Warsaw. The deposit of the Research Commission of Ancient Warsaw. Photo J. Ogrodowicz
- XXXII. Detail of the Gothic crowning of stove covered with green glaze. The Historical Museum in Warsaw. The deposit of the Research Commission of Ancient Warsaw. Photo J. Ogrodowicz
- XXXIII. The earthen cup covered with green glaze and adorned with the rosette — shaped stamps. The XIV century. Made in Warsaw. Photo J. Ogrodowicz.

Spis treści

Wstęp	5
Rzemiosła artystyczne	13
Malarze	15
Złotnicy	30
Haftarze	45
Konwisarze	54
Paśnicy	58
Ślusarze	61
Wnioski	65
Rzemiosła budowlane	67
Muratorzy	69
Cieśle	75
Ceglarze-strycharze, zduni	79
Szklarze	83
Wnioski	86
Aneksy	87
Listy książąt mazowieckich i rady Starej Warszawy do rady miasta Gdańska w sprawie naprawy da- chu na kościele Świętego Jana w 1473 r.	87
Źródła	90
Literatura	92
Wykaz ilustracji	95
Содержание	97
Summary	106

P A Ń S T W O W E
W Y D A W N I C T W O
N A U K O W E

Warszawa 1959

Red. techn.
Zofia Cukrowska

Wyd. I. Nakład 2000 + 150
egz. Ark. wyd. 7,25, ark.
druk. 9,25. Papier piśm.
III kl. 100 g, 61/86 i wklej-
ki na kredzie 90 g. Podpi-
sano do druku w czerwcu.
Druk ukończono w lipcu
1959 r.

Zam. 363. W-83. Cena zł 25.—

Wojskowe Zakłady Graf.
Warszawa